

Communicatie over de dood in het speciaal onderwijs met adolescenten met Niet-Aangeboren Hersenletsel: de invloed van doodsattitudes

Een studie naar de communicatiestijlen over de dood in het speciaal onderwijs met adolescenten met Niet-Aangeboren Hersenletsel en de invloed die doodsattitudes van schoolmedewerkers hebben.

Radboud Universiteit

Kernwoorden: doodsattitudes, communicatiestijlen, niet-aangeboren hersenletsel, speciaal onderwijs, schoolmedewerkers

Jara Berends

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt de masterscriptie *Communicatie over de dood in het speciaal onderwijs met adolescenten met Niet-Aangeboren Hersenletsel: de invloed van doodsattitudes*. Ter afronding van mijn master Communicatie en Beïnvloeding aan de Radboud Universiteit te Nijmegen heb ik de afgelopen maanden onderzoek gedaan naar de communicatiestijlen bij de communicatie over de dood in het speciaal onderwijs met adolescenten met Niet-Aangeboren Hersenletsel en de invloed die doodsattitudes van schoolmedewerkers hebben. Het gehele proces ging niet zonder slag of stoot, maar ik ben trots dat deze scriptie voor u ligt.

Graag wil ik een aantal mensen bedanken die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze scriptie. Allereerst wil ik mijn begeleidster bedanken voor haar kritische blik, expertise, enthousiasme en bovenal haar steeds weer motiverende woorden die mij het proces door hebben gesleept. Daarnaast wil ik mijn tweede lezer bedanken voor haar kritische blik die heeft bijgedragen aan het tot een hoger niveau tillen van deze scriptie. Verder wil ik de participanten bedanken die met veel enthousiasme hebben meegewerkt aan de interviews en bijzondere en persoonlijke verhalen hebben gedeeld. Ik vond het een ontzettend mooie ervaring deze gesprekken te mogen voeren. Als laatste wil ik mijn familie, vriendinnen en vriend bedanken: hun steun en motiverende woorden hebben me enorm geholpen mijn scriptie tot een goed einde te brengen.

Veel leesplezier gewenst!

Jara Berends

Nijmegen, juli 2022

Samenvatting

In het kader van deze masterscriptie is onderzoek gedaan naar de invloed van doodsattitudes van schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs op de communicatie over de dood met adolescenten met Niet-Aangeboren Hersenletsel (NAH). Om dit te onderzoeken, is exploratief onderzoek uitgevoerd dat kwalitatief van aard was. Hiervoor zijn tien semigestructureerde diepte-interviews afgenomen met docenten, GZ-psychologen en trajectcoaches vanuit drie verschillende speciaal onderwijscholen.

Uit dit onderzoek blijkt dat schoolmedewerkers veelal een warme en conformerende communicatiestijl hanteren in hun communicatie over de dood. Daarnaast kwam naar voren dat schoolmedewerkers veelal positieve doodsattitudes hebben. De warme en conformerende communicatiestijl bleek samen te hangen met de positieve doodsattitudes, *neutrale acceptatie*, *vluchtacceptatie*, het *niet vermijden van de dood*. Anderzijds werd geen samenhang gevonden tussen de *toenaderingsacceptatie*, *angst voor de dood* en de eerdergenoemde communicatiestijl. Alhoewel niet tussen alle doodsattitudes en communicatiestijlen samenhang is gevonden, komt de communicatiestijl die vrijwel alle schoolmedewerkers hanteren in hun communicatie over de dood overeen. Opvallend was dat schoolmedewerkers voornamelijk verklaarden hun opvattingen over de *toenaderingsacceptatie* en *angst voor de dood* niet te laten blijken in de communicatie met adolescenten met NAH. De schoolmedewerkers benadrukten hierin hun professionele rol.

Op basis van de uitkomsten van het onderzoek wordt geadviseerd zowel verdiepend als verbredend onderzoek uit te voeren naar de communicatie over de dood in het onderwijs. Allereerst wordt geadviseerd verdiepend onderzoek te doen, waarbij de communicatie in het speciaal onderwijs wordt onderzocht vanuit het perspectief van adolescenten met NAH. Daarnaast kan observatieonderzoek worden uitgevoerd om een volledig beeld te krijgen van de communicatie over de dood die wordt gehanteerd in het speciaal onderwijs. Verder wordt geadviseerd verbredend onderzoek uit te voeren, waarin schoolmedewerkers van zowel het speciaal- als regulier onderwijs worden meegenomen. Aangezien de doodsattitudes en communicatiestijlen over de dood veel lijken te verschillen binnen deze onderwijsvormen als naar de literatuur en het huidige onderzoek wordt gekeken, is het van belang vast te stellen wat de mogelijke oorzaken zijn om op deze manier bij te dragen aan goede communicatie over de dood in iedere onderwijsvorm.

Inleiding

In Nederland worden jaarlijks 140.000 personen gediagnosticeerd met Niet Aangeboren Hersenletsel (NAH), waaronder 19.000 gevallen onder kinderen en jongeren tussen de 0 en 24 jaar (Zadoks, 2015). NAH omvat schade aan het brein dat is ontstaan na de geboorte door een interne- of externe oorzaak en kan gevolgen hebben op het functioneren op cognitief, fysiek en sociaal-emotioneel vlak (De Kloet, 2014). De emotionele gevolgen van het oplopen van NAH zijn daarnaast groot door de zogenoemde breuk in de levenslijn die ontstaat door de vaak onomkeerbare gevolgen dat het opgelopen letsel met zich meebrengt (Zadoks, 2015; Gijzen & Zadoks, 2016).

Mensen die NAH oplopen, krijgen vaak met onderwerpen rondom de dood te maken door wat zij hebben meegemaakt. Een zwaar ongeluk, de diagnose van een hersentumor of omgaan met het leven na de breuk in de levenslijn zijn onderwerpen waar individuen die hersenletsel oplopen mee te maken kunnen krijgen en leiden vaak tot nadenken over de dood (Tasker, 2003).

Paul (2019) benadrukt het belang van communicatie over de dood met kinderen in het algemeen, omdat communiceren over de dood bijdraagt aan een betere omgang met de dood (Holland, 2008) en betere communicatie over de dood gedurende de rest van hun leven (McGovern & Barry, 2000). Alhoewel adolescenten vaak een goed ontwikkeld begrip van de dood hebben, is communicatie over de dood voor hen tevens van belang. Volgens Staton (2020) proberen adolescenten in deze fase van hun leven gedachten en gevoelens rondom de dood te ordenen. Het is van belang om deze gevoelens te erkennen, bij te dragen aan het verwerken van emoties en te helpen bij vragen en zorgen rondom de dood (Staton, 2020), waardoor het belang van communicatie rondom de dood met adolescenten met NAH wordt benadrukt.

In het normaliseren, onderwijzen en ondersteunen rondom de dood spelen scholen volgens Holland (2008) een belangrijke rol. Herrero, de la Herrán Gascón, Pérez-Bonet en Sánchez-Huete (2020) stellen dat scholen kunnen bijdragen aan het creëren van meer bewustzijn voor het leven door kinderen op te laten groeien in een omgeving waarin communiceren over de dood als de norm wordt gezien. Echter, volgens Jackson en Colwell (2001) zou er een taboe rusten op de communicatie over de dood in de schoolomgeving. Hierdoor zouden onderwijs en ondersteuning rondom de dood tekortschieten, terwijl Papadatou, Metallinou, Hatzichristou en Pavlidi (2002) stellen dat het bespreekbaar maken van onderwerpen rondom de dood op scholen juist van belang is, doordat ouders niet altijd voldoende in staat zijn met hun kind over de dood te communiceren door bijvoorbeeld hun eigen rouwproces. Naast

docenten wordt door Dyregrov, Dyregrov en Idsoe (2013) benadrukt dat ander schoolpersoneel tevens een belangrijke rol inneemt in de communicatie over de dood binnen de schoolomgeving. Jantz, Comerchero, Canto en Pierson (2015) stellen onder andere dat schoolpsychologen een belangrijke rol kunnen spelen in het bespreekbaar maken van onderwerpen als de dood. Doordat veel adolescenten met NAH ervoor kiezen naar het speciaal onderwijs te gaan (Howe & Ball, 2017), waarbij zij vaak in aanraking komen met verschillende personen binnen de schoolomgeving, zoals psychologen en docenten (Deidrick & Farmer, 2010), zouden deze personen daarnaast mogelijk een belangrijke rol kunnen spelen in de communicatie over de dood met adolescenten met NAH. Het huidige onderzoek heeft zich om deze reden gefocust op speciaal onderwijsscholen voor adolescenten met NAH of speciaal onderwijsscholen die zich niet direct op adolescenten met NAH richten, maar waarbij wel voldoende ervaring is met adolescenten met NAH. Gezien de belangrijke rollen die verschillende typen medewerkers kunnen spelen in de communicatie over de dood in de schoolomgeving is het onderzoek gericht op verschillende typen medewerkers, namelijk docenten, psychologen en trajectcoaches.

Alhoewel in de literatuur veelvuldig wordt gesproken over het belang van communiceren over de dood met jongere kinderen, zijn dergelijke onderzoeken naar adolescenten niet bekend. Daarnaast is, tot dusver bekend, geen onderzoek beschikbaar naar de communicatie over de dood met adolescenten met NAH, terwijl uit de literatuur blijkt dat onderwerpen rondom de dood wel degelijk veelvoorkomend zijn in het leven van adolescenten met NAH (Tasker, 2003). Aangezien uit onderzoek eveneens blijkt dat communicatie over de dood kan bijdragen aan een betere omgang met de dood (Paul, 2019) was het van belang nader onderzoek te doen naar óf en hoe er in het speciaal onderwijs met adolescenten met NAH over de dood wordt gecommuniceerd. Hierbij was het tevens van belang te achterhalen hoe schoolmedewerkers tegenover de dood en de communicatie over de dood in de schoolomgeving staan; deze attitudes zouden namelijk invloed hebben op de manier waarop over de dood wordt gecommuniceerd (Galende, 2015; Cullinan, 1990; Reid & Dixon, 1999; McGovern & Barry, 2000; Engarhos, Talwar, Schleifer, & Renaud, 2013). In de volgende alinea's worden bestaande onderzoeken over deze onderwerpen nader besproken.

Communicatie over de dood

De manier waarop over de dood wordt gecommuniceerd, draagt eveneens bij aan de manier waarop adolescenten met de dood omgaan, waardoor verschillende onderzoekers, zoals

Grollman (in Martinčková et al., 2018, p. 79), Dyregrov (2008) en McNeil (1982) het belang van *open* en *warme communicatie* benadrukken in de communicatie over de dood.

Open communicatie. Open communicatie rondom de dood is door verschillende onderzoekers onderzocht en kent verschillende definities. Volgens Martinčková et al. (2018) houdt open communicatie in dat kinderen en adolescenten eerlijk worden geïnformeerd over de dood en dood-gerelateerde gebeurtenissen, waarbij de nadruk ligt op het benaderen van de dood vanuit biologisch perspectief; als een natuurlijk onderdeel van het leven. Open communicatie over de dood omvat bijvoorbeeld het communiceren van juiste informatie over lichamelijke- en psychologische functies die stoppen, het definitieve karakter van de dood en communicatie over wat er mogelijk gebeurt na de dood. Daarnaast definieert McNeil (1982) open communicatie in haar onderzoek als directe en eerlijke communicatie gebaseerd op feiten. Naast open communicatie hanteert McNeil het begrip *gesloten communicatie*: communicatie waarin feiten worden vermeden of tot een minimum worden beperkt door aandacht op andere zaken te leggen, gedrag te corrigeren of het kind alleen te laten om het tegen lastige feiten te beschermen. In dit onderzoek wordt open communicatie over de dood gedefinieerd als een communicatiestijl waarbij adolescenten op feitelijke en directe wijze worden geïnformeerd over de dood en waarbij de dood vanuit biologisch perspectief wordt benaderd. Daarnaast wordt gesloten communicatie gedefinieerd volgens de omschrijving van McNeil waarbij gesloten communicatie wordt gezien als een communicatiestijl waarin feiten over de dood worden vermeden of tot en minimum worden beperkt.

Martinčková et al. (2018) benadrukken het belang van een open communicatiestijl rondom de dood. In hun onderzoek naar de ouder-kind communicatie, die de volwassen participanten vroeger met hun ouders hebben gehad over de dood, toonden Martinčková et al. aan dat kinderen, die in hun jeugd niet voor de dood zijn afgeschermd en open over dergelijke onderwerpen met hun ouders communiceerden, daardoor zowel in hun jeugd als volwassen leven beter met de dood om konden gaan. Deze betere omgang met de dood is toe te schrijven aan de positieve invloed die het communiceren over de dood heeft op de copingvaardigheden, waardoor de participanten aangaven beter om te kunnen gaan met stressvolle situaties, zoals de dood van een dierbare (Martinčková et al., 2018). Een gebrek aan open communicatie over de dood zou anderzijds kunnen leiden tot obstakels in het rouwproces, zoals een verhoogde mate van stress, angst en depressies (Ellis, Dowrick, & Lloyd-Williams, 2013; Wallin, Steineck, Nyberg, & Kreicbergs, 2016). Het gebrek aan open communicatie over de dood zou volgens

participanten hebben geleid tot een gemis aan informatie, begeleiding en steun rondom het omgaan met de dood van een dierbare (Martinčeková et al., 2018).

Daarnaast lijkt een open communicatiestijl invloed te hebben op de manier waarop naar de dood wordt gekeken. Yang en Chen (2006) toonden aan dat open communicatie over de dood, waarin over de dood werd gecommuniceerd en de dood niet werd vermeden, binnen gezinnen leidde tot een positievere doodsattitude onder kinderen en adolescenten. Een positieve doodsattitude wordt door Yang en Chen omschreven als een positief oordeel ten aanzien van de dood, waarbij de dood als goed en waardevol en niet als verschrikkelijk en eng werd omschreven. Anderzijds ontstonden negatieve doodsattitudes, waarbij de dood als slecht, waardeloos, eng en wreed werd omschreven, juist wanneer binnen families van kinderen en adolescenten niet of nauwelijks over de dood werd gecommuniceerd. Daarnaast werden onder deze groep vaker psychologische reacties waargenomen, zoals zweten, rillen en zich machteloos voelen wanneer deze groep kinderen en adolescenten wel over de dood spraken. Yang en Chen verklaren het ontstaan van negatieve doodsattitudes veelal door het gebrek aan open communicatie over de dood, waardoor kinderen en adolescenten informatie over de dood zelf invullen door middel van mediaberichten of hun eigen verbeelding. Om deze reden is het volgens Yang en Chen van belang om open communicatie over de dood aan te moedigen.

Open communicatie over de dood is in een educatieve setting tevens effectief gebleken; Wong (2009) onderzocht de invloed van doodseducatie op een universiteit in Hong Kong. Na het volgen van het desbetreffende vak, waarbij openlijk over leven en dood werd gecommuniceerd, bleken de doodsattitudes die de studenten hadden positiever dan voordat zij het vak volgden. Na het volgen van het vak werd de dood minder vermeden en was minder sprake van angst voor de dood onder de studenten. Studenten die het vak volgden, gaven daarnaast aan communicatie rondom de dood minder snel te mijden na het volgen van het vak (Wong, 2009). Het onderzoek suggereert dat open communicatie in de schoolomgeving tevens tot positieve effecten kan leiden.

Warme communicatie. *Warme communicatie* wordt door Martinčeková et al. (2018) beschreven als het bieden van emotionele steun in de communicatie rondom de dood, waarin wordt gecommuniceerd over en erkenning is voor de gevoelens die bij de dood komen kijken. McNeil (1982) geeft een vergelijkbare definitie aan warme communicatie waarin het delen van gevoelens en gedachten worden waargenomen, gesteund en aangemoedigd. Echter, McNeil maakt in haar onderzoek naast warme communicatie gebruik van het begrip *koele communicatie*. *Koele communicatie* wordt door McNeil omschreven als communicatie waarin

gevoelens worden beperkt of vermeden en het gedrag van een kind op koele, afstandelijke wijze wordt waargenomen. In dit onderzoek wordt warme communicatie gedefinieerd als communicatie over de dood waarin sprake is van het bieden van emotionele steun en het erkennen van gevoelens die bij de dood kunnen komen kijken. Daarnaast wordt het delen van gevoelens en gedachten gesteund en aangemoedigd. Koele communicatie wordt gedefinieerd op basis van de omschrijving van McNeil: communicatie waarin gevoelens worden beperkt of vermeden en waarbij het gedrag van een kind op koele en afstandelijke wijze wordt waargenomen. Bij deze communicatiestijl is gebrek aan emotionele steun rondom de dood.

Martinčková et al. (2018) benadrukken in hun onderzoek, naast open communicatie, het belang van het bieden van emotionele steun (verder genoemd: *warme communicatie*) omtrent de dood. Uit hun onderzoek bleek dat de participanten die in hun jeugd niet met hun ouders over de dood spraken in verband gebracht konden worden met een gevoel van gebrek aan warme communicatie rondom de dood door het vermijden of negeren van gevoelens rondom de dood. Veel participanten gaven daarnaast aan behoefte te hebben gehad aan meer begeleiding bij het uiten van emoties bij rouw, zoals bevestiging van emotionele reacties op rouw door uit te leggen dat het in orde is om emoties te uiten na een dood. Martinčková et al. suggereren dat warme communicatie een belangrijke rol speelt in de communicatie over de dood, doordat het kan bijdragen aan het omgaan met een dood door een betere regulatie van emoties als zich een dood voordoet.

Uit het onderzoek van Paul (2019) bleek dat kinderen hun emotionele reacties op de dood niet altijd goed begrepen, waardoor Paul het belang van warme communicatie benadrukt. Paul stelt dat kinderen en adolescenten geïnformeerd zouden moeten worden over hoe zij kunnen omgaan met gevoelens die kunnen komen kijken bij de dood en rouw om te voorkomen dat dergelijke gevoelens verkeerd worden geïnterpreteerd. Paul schrijft het verkeerd interpreteren van emoties rondom rouw toe aan het feit dat veel kinderen een gelimiteerd begrip van rouw hebben, doordat de dood door volwassenen vaak slechts beperkt wordt gecommuniceerd of zelfs vermeden. Veel kinderen interpreteerden verdriet hierdoor als een emotie die vermeden diende te worden, waardoor kinderen het opzoeken van emoties, en daarmee het communiceren over de dood en rouw, tevens probeerden te vermijden om verdriet bij zowel henzelf als volwassenen te voorkomen. Ook op school zouden moeilijke emoties volgens Paul worden vermeden, wat de mogelijkheid om warme communicatie in de schoolomgeving te ondersteunen en bevorderen, bemoeilijkt. Om gevoelens rondom de dood beter te begrijpen, stelt Paul dat kinderen juist met bijkomende emoties geconfronteerd dienen te worden en hierover te communiceren in plaats van deze emoties te vermijden. Scholen zouden volgens

Charkow (in Atkinson & Hornby, 2005, p. 220) bij kunnen dragen aan het creëren van een omgeving waar leerlingen hun gevoelens kunnen uiten. Het uiten van gevoelens en emoties is van belang doordat het bijdraagt aan het gemakkelijker doorlopen van een rouwproces dan mensen die het uiten van gevoelens en emoties vermijden (Atkinson & Hornby, 2005).

Alhoewel het belang van open- en warme communicatie wordt benadrukt bij de communicatie over de dood kan dit voor adolescenten met NAH lastig zijn, doordat het opgelopen hersenletsel op jongere leeftijd kan leiden tot moeilijkheden in de communicatie (Stancin, Wade, Walz, Yeates, & Taylor, 2008). Beauchamp en Anderson (in Lalonde, 2020, p. 99) verklaren de vergrote kans op minder goede communicatie door het feit dat in de periode van 0 tot 5 jaar de sociale vaardigheden worden ontwikkeld. Taylor et al. (in Wade et al., 2008, p. 181) stellen dat het oplopen van NAH op jonge leeftijd kan leiden tot tekorten in de cognitieve vaardigheden, gedrag en sociale competentie. Veel onderzoek is voornamelijk gedaan naar de communicatie tussen ouders en kind met NAH. Tronick en Weinberg (in Wade et al., 2008) stellen dat het oplopen van traumatisch hersenletsel bij kinderen kan leiden tot meer last en leed bij ouders, dat geassocieerd kan worden met een negatieve invloed op de warmte en ontvankelijkheid in de communicatie van ouders naar hun kind met traumatisch hersenletsel toe. Volgens Wade et al. (2008) is het mogelijk dat ouders hun communicatie aanpassen op het veranderde gedrag van hun kind om hun kind meer cognitieve steun te bieden en richting te geven. Hoe de communicatie met adolescenten met NAH eruitziet in het speciaal onderwijs is tot op heden niet onderzocht.

Doodsattitudes

De manier waarop over de dood wordt gecommuniceerd, zou samenhangen met de attitudes die men heeft ten aanzien van de dood. Anuk, Alçalar, Sağlam en Bahadır (2022) brachten negatieve doodsattitudes onder artsen bijvoorbeeld in verband met bemoeilijkte communicatie door emotionele moeilijkheden onder artsen, een gebrek aan oogcontact en minder aandacht voor de woordkeuze die werd gebruikt bij het brengen van slecht nieuws aan patiënten. Daarnaast lieten Iranmanesh, Dargahi en Abbaszadeh (2008) zien dat verpleegkundigen die de dood als een natuurlijk onderdeel van het leven zagen beter communiceerden met terminale patiënten. Dit werd verklaard door de positievere omgang met palliatieve patiënten en het feit dat er op eerlijke wijze met hen over de dood werd gecommuniceerd. Black (2007) onderzocht de doodsattitudes onder gezondheidswerkers. Het onderzoek toonde aan dat gesprekken over medische besluitvorming rondom levensbeëindiging vaker werden geïnitieerd door medewerkers die een toenaderingsacceptatie ten aanzien van de dood hadden (Black, 2007).

Daarnaast zijn onderzoeken gedaan naar de doodsattitudes in de schoolomgeving onder docenten (Reid & Dixon, 1999; Cullinan, 1990) en docenten in opleiding (Galende, 2015). Galende (2015) liet zien dat de gemiddeld hoge mate van angst en daarmee de negatieve doodsattitudes onder docenten in opleiding de communicatie over de dood kan beïnvloeden; door de negatieve attitudes van de toekomstige docenten wisten zij niet hoe de communicatie rondom de dood met leerlingen het beste aangepakt kon worden, waardoor het onderwerp vaak werd vermeden. In lijn met deze uitkomsten brachten Wong, Reker en Gesser (1994) een lagere leeftijd in verband met een hogere mate van angst voor de dood. Anderzijds zag Bowie (2000) in haar studie naar doodseducatie in het basisonderwijs eveneens dat de dood door docenten werd vermeden. Dit werd verklaard door het verschil in hoe leerlingen naar de dood kijken; docenten zouden simpelweg niet weten hoe ze hiermee om moeten gaan (Bowie, 2000). Galende (2015) stelt daarnaast dat communicatie rondom de dood met kinderen wordt bemoeilijkt, als de docenten in opleiding zelf niet in staat zijn over de dood na te denken of communiceren. In lijn met dit onderzoek bleek uit de onderzoeken naar de doodsattitudes van docenten dat negatieve doodsattitudes gekoppeld konden worden aan docenten die minder goed in staat zijn onderwerpen rondom de dood met leerlingen te bespreken en rouwende leerlingen te steunen (Cullinan, 1990; Reid & Dixon, 1999).

Om de doodsattitudes te kunnen meten, stelden Wong, Reker en Gesser (1994) de Death Attitude Profile-Revised (DAP-R) op, waarin doodsattitudes kunnen variëren van positief tot negatief. De positieve doodsattitudes kenmerken zich door acceptatie van de dood. Er worden drie verschillende vormen van acceptatie beschreven, namelijk *neutrale acceptatie*, *toenaderingsacceptatie* en *vluchtacceptatie*. Indien sprake is van *neutrale acceptatie* ziet een individu de dood als een natuurlijk onderdeel van het leven. Bij een *toenaderingsacceptatie* is sprake van een geloof in een fijn hiernamaals en hangt samen met iemands religieuze overtuigingen. Als laatst is sprake van een *vluchtacceptatie* wanneer een individu de dood ziet als een ontvluchting van pijn of lijden in het leven die een persoon ervaart (Wong, Reker, & Gesser, 1994).

Indien sprake is van negatieve doodsattitudes kenmerkt zich dit volgens Wong, Reker en Gesser (1994) door *angst voor de dood* en het *vermijden van de dood*, waarbij iemand probeert zo min mogelijk aan de dood te denken en communicatie over de dood zoveel mogelijk vermijdt.

Het verband tussen doodattitudes en communicatie over de dood

De eerder besproken onderzoeken laten zien dat doodsattitudes invloed hebben op de manier waarop over de dood wordt gecommuniceerd. Inzichten in hoe schoolmedewerkers van het speciaal onderwijs van adolescenten met NAH tegen de dood aankijken, zijn van belang omdat het bijdraagt aan de manier waarop adolescenten worden ondersteund en hoe met hen wordt gecommuniceerd over de dood; iets dat voor deze groep van groot belang is door hetgeen dat deze adolescenten vaak hebben meegemaakt (Tasker, 2003). Dergelijke inzichten kunnen volgens Dyregrov, Dyregrov en Idsoe (2013) dienen als een basis voor betere zorg van adolescenten die na ingrijpende veranderingen in hun leven weer naar school gaan, waardoor een bijdrage kan worden geleverd aan een totale verbetering van de situatie van adolescenten met NAH.

Hoe in de schoolomgeving met adolescenten met NAH wordt gecommuniceerd over de dood is tot op heden niet onderzocht. Het is van belang inzichtelijk te maken in hoeverre dergelijke communicatie ter sprake komt in het speciaal onderwijs en welke communicatiestijlen worden toegepast in de communicatie over de dood om bij te kunnen dragen aan het beter bespreekbaar maken van de dood in het speciaal onderwijs. Gezien de relevantie van het communiceren over de dood voor adolescenten met NAH was het van belang meer inzicht te verkrijgen in de manier waarop gecommuniceerd wordt over de dood in het speciaal onderwijs. Om meer inzicht te verkrijgen in de manier waarop door docenten, psychologen en trajectcoaches in het speciaal onderwijs over de dood wordt gecommuniceerd en hoe doodsattitudes deze communicatie mogelijk beïnvloeden, is de volgende onderzoeksvraag opgesteld: *“Welke invloed hebben doodsattitudes van schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs op de communicatie over de dood met adolescenten met Niet-Aangeboren Hersenletsel?”*

Methode

In dit hoofdstuk worden het onderzoeksontwerp, de instrumentatie, participanten en procedure die in dit onderzoek zijn toegepast, toegelicht.

Onderzoeksontwerp

Om de communicatie over de dood onder schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs van adolescenten van twaalf tot twintig jaar met NAH te verkennen, is exploratief onderzoek uitgevoerd dat kwalitatief van aard was. Kwalitatief onderzoek draagt bij aan het verkrijgen van diepgaande inzichten rondom ervaringen, percepties, gedrag en processen van mensen en de betekenissen die zij hieraan hechten (Moser & Korstjens, 2017). Er is gekozen voor kwalitatief onderzoek, omdat het bijdraagt aan het verkrijgen van diepgaande inzichten en meningen rondom de doodshoudingen van schoolmedewerkers en het vaststellen van meningen en ervaringen rondom de communicatie over de dood. Kwalitatief onderzoek stelt de onderzoeker in staat door te vragen op onduidelijke of interessante antwoorden van participanten, waardoor diepgaandere inzichten zijn verkregen ten opzichte van kwantitatief onderzoek.

Om tot deze inzichten te komen, zijn semigestructureerde diepte-interviews afgenomen. Semigestructureerde diepte-interviews bestaan uit een aantal interviewtopics in combinatie met sleutelvragen die het onderzoek opdelen in de onderdelen die onderzocht dienen te worden. Deze interviewtopics en bijbehorende sleutelvragen zijn gebruikt als leidraad tijdens de interviews. Door de semigestructureerde aard van het onderzoek kon worden afgeweken van de volgorde van de vragenlijst. De daadwerkelijke vraagvolgorde is mede bepaald door de antwoorden van de participant; er is ingehaakt of doorgevraagd op de antwoorden die de participant gaf, waardoor tot dieperliggende informatie gekomen kon worden (Gill, Stewart, Treasure, & Chadwick, 2008).

Instrumentatie

Door middel van semigestructureerde diepte-interviews zijn *doodsattitudes* en *communicatiestijlen* bij het communiceren over de dood van schoolmedewerkers in het speciaal onderwijs onderzocht.

Het eerste interviewtopic, *doodsattitudes*, is vastgesteld aan de hand van de Death Attitude Profile-Revised (DAP-R) van Wong, Reker en Gesser (1994). Het DAP-R omvat een uitgebreide vragenlijst waarin een breed scala aan doodshoudingen kan worden achterhaald, waardoor de keuze voor dit model is gemaakt. Het DAP-R onderscheidt vijf verschillende typen

doodsattitudes, namelijk *neutrale acceptatie*, *toenaderingsacceptatie*, *vluhtacceptatie*, *angst voor de dood* en *vermijden van de dood*. De vragenlijst die Wong, Reker en Gesser opstelden voor het vaststellen van deze doodsattitudes bestaat uit 32 vragen en wordt overwegend in kwantitatief onderzoek gebruikt. Aangezien het huidige onderzoek kwalitatief van aard is, zijn de vragen uit deze vragenlijst gedestilleerd, waardoor de onderzoeker tot een zevental essentiële vragen is gekomen. Deze zeven vragen omvatten de essentie van de vijf verschillende doodsattitudes, zoals eerder genoemd, en zijn hierdoor algemener van aard. De vragen zijn open wijze geformuleerd, waardoor minder is gestuurd in de vraagstelling ten opzichte van de vragen uit het DAP-R. Daarnaast bevatten sommige vragen één of meerdere mogelijkheden tot doorvragen om een duidelijk beeld te verkrijgen van doodsattitudes van de participanten. Aan de hand van de vragen over de doodsattitudes zijn door de onderzoeker doodsattitudes aan de participanten toegekend, waarna aan de participant is gevraagd in hoeverre zij zich in de desbetreffende doodsattitudes herkenden. De interviewer en participanten kwamen in ieder interview overeen over de doodsattitudes, waardoor het niet nodig was om deze attitudes bij te stellen.

Om het tweede interviewtopic, de *communicatiestijlen* rondom de dood, vast te stellen, zijn participanten bevroegd over de communicatiestijlen die zij toepassen in de communicatie over de dood. De vragen die hiervoor zijn gesteld, baseren zich op de eerder beschreven literatuur, waarin verschillende onderzoekers (Martinčková et al., 2018; McNeil, 1982) de rol van warme communicatie in combinatie met open communicatie benadrukken in de communicatie rondom de dood. Daarnaast maakt McNeil (1982) in haar onderzoek onderscheid tussen open- en gesloten communicatie en warme- en koele communicatie. Om de communicatiestijlen vast te kunnen stellen en te kunnen bevroegen, zijn vier scenario's geschetst waarin de open-gesloten communicatiestijlen zijn gecombineerd met de warme-koele communicatiestijlen. De scenario's die zijn geschetst, bestaan hierdoor uit de volgende combinaties van communicatiestijlen: open-warm, open-koel, gesloten-warm en gesloten-koel en zijn te zien in *bijlage 1. Scenario's communicatiestijlen*. De scenario's zijn geprint of naar de participant toegestuurd, zodat de scenario's rustig doorgelezen konden worden. Vervolgens is gevraagd welke van de communicatiestijlen de participanten toepasten wanneer zij met adolescenten met NAH over de dood communiceren. Hierbij is doorgevraagd op de individuele communicatiestijlen: open, gesloten, warme en koele communicatie, om achterliggende motieven voor het gebruik van deze stijlen bloot te leggen.

Als laatste is het mogelijke verband tussen de verschillende doodsattitudes en communicatiestijlen van de participanten geanalyseerd. Er is gekeken naar overeenkomsten in

meningen en opvattingen over de doodsattitudes en de communicatiestijlen die participanten hanteren om vast te kunnen stellen of en hoe doodsattitudes mogelijk verband hielden met de communicatiestijl over de dood. Daarnaast is in de interviews gevraagd naar de mogelijkheid van een verband tussen de vastgestelde doodsattitudes en de communicatiestijl die participanten hanteren als het gaat om de communicatie over de dood. Deze meningen en opvattingen zijn eveneens meegenomen in de analyse.

Om structuur aan te brengen in de interviews zijn de interviewtopics met bijbehorende subtopics weergegeven in een topiclijst. Deze topiclijst is te vinden in *bijlage 2. Topiclijst*. Om de interviewtopics voldoende te kunnen bevragen, zijn sleutelvragen opgesteld in combinatie met verschillende doorvraagmogelijkheden. Deze semigestructureerde vragenlijst is opgenomen in *bijlage 3. Vragenlijst*.

Daarnaast speelt de onderzoeker een rol in het verkrijgen van informatie. Door de onderzoeker is geprobeerd de betrouwbaarheid van het onderzoek te waarborgen door vragen op open wijze te stellen. Op deze manier wordt voorkomen dat antwoorden van participanten worden beïnvloed. In het geval een vraag onduidelijk leek voor een participant werd de vraag nogmaals herhaald of op andere, open wijze verwoord. In het geval van zeer uitgebreide of ietwat onduidelijke antwoorden werd het antwoord door de onderzoeker samengevat waarna werd gevraagd of deze samenvatting omvatte wat de participant bedoelde. Verder is om verduidelijking van antwoorden gevraagd door de participanten naar concrete voorbeelden te vragen. Als laatste is gelet op het vrijuit laten praten van de participanten door hen niet te onderbreken en voldoende tijd en ruimte te geven om over een vraag na te denken.

Participanten

De participanten in het onderzoek bestaan uit schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs die ervaring hebben met adolescenten met NAH in de leeftijdscategorie van twaalf tot twintig jaar. De participanten betreffen medewerkers van speciaal onderwijs scholen voor adolescenten met NAH en tevens medewerkers van speciaal onderwijs scholen zonder specifieke focus op adolescenten met NAH, maar waarbij voldoende ervaring is met deze doelgroep. Aangezien schoolmedewerkers een belangrijke rol kunnen spelen in de communicatie over de dood met adolescenten met NAH zijn schoolmedewerkers met verschillende functies onderzocht. Schoolmedewerkers die hebben deelgenomen aan het onderzoek betreffen docenten, psychologen en trajectcoaches, waarbij leerlingen met NAH worden begeleid met school gerelateerde vragen. De schoolmedewerkers die voor dit onderzoek zijn geïnterviewd, zijn werkzaam bij drie verschillende speciaal onderwijs scholen. Deze speciaal onderwijs scholen

bestaan uit een gespecialiseerde NAH-school, een school met een NAH-klas en een school met veel ervaring met adolescenten met NAH.

Voor het verkrijgen van betrouwbare resultaten waarmee de vraagstelling kan worden beantwoord, is het van belang voldoende participanten te interviewen (Dworking, 2012).-Voor het afnemen van diepte-interviews in kwalitatief onderzoek geldt een vuistregel van minimaal tien interviews. Het daadwerkelijke aantal interviews is afhankelijk van het moment waarop saturatie optreedt. Dit houdt in dat er geen nieuwe informatie meer wordt verzameld in een volgend, nieuw interview (Radboud Universiteit Nijmegen, 2022). In dit onderzoek was sprake van saturatie na het zevende interview, waardoor het afnemen van de interviews na tien participanten is gestopt.

Procedure

Allereerst zijn participanten deels geworven met behulp van het netwerk van [naam medewerker], werkzaam bij [organisatie]. [Naam organisatie] is een dienstverlener voor zorg, ondersteuning en begeleiding voor mensen met een verstandelijke beperking of NAH, waar veel gezinnen met adolescenten met NAH worden begeleid. Nadat een aantal contacten is gelegd met potentiële participanten, is gebruik gemaakt van het *sneeuwbal* effect door deze eerste contacten te vragen of zij nog collega's of anderen in hun netwerk kenden die voldeden aan de eerdergenoemde omschrijvingen. Voor het werven van de participanten is een informatiebestand naar potentiële participanten gestuurd, waarin informatie is gegeven over het onderzoek. Hierin is expliciet aangegeven waar het onderzoek over ging en wat de doelstelling van het onderzoek was.

Na het werven van de participanten zijn de diepte-interviews afgenomen. Deze diepte-interviews zijn veelal fysiek afgenomen op de scholen waar de participanten werkzaam zijn. Echter, voor een drietal participanten geldt dat de interviews online zijn afgenomen. Hier is voor gekozen in verband met corona-gerelateerde zaken. Bij deze interviews is gebruik gemaakt van videobellen via Teams. De scenario's zijn met deze participanten gedeeld door middel van de functie 'scherm delen'.

De audio van de interviews zijn, met toestemming die de participanten vooraf dienden te geven, opgenomen om de betrouwbaarheid van de interviews te kunnen waarborgen. Door het maken van audio-opnamen was alle aandacht bij de participanten tijdens de interviews, waardoor nauwkeuriger doorgevraagd kon worden. De geluidsopnamen van de interviews zijn enkel door de interviewer teruggeluisd en gebruikt voor de uitwerking van de transcripten. De opnamen zijn veilig opgeslagen en na afronding van het onderzoek worden de bestanden

verwijderd. Het toestemmingsformulier dat is gebruikt voor het vragen van toestemming voor de audio-opnamen, is weergegeven in *bijlage 4. Toestemmingsverklaring participanten*.

Data-analyse

Om de kwalitatieve data te analyseren, is gebruik gemaakt van een Thematische Analyse (TA). Met behulp van deze methode kunnen thema's in kwalitatieve data worden geïdentificeerd, geanalyseerd en geïnterpreteerd (Clarke & Braun, 2017). De eerste stap van de TA omvat het verkennen van de data; in het onderzoek heeft dit plaatsgevonden door het grondig doornemen en transcriberen van de opgenomen interviews. De interviews zijn handmatig getranscribeerd met behulp van het programma F4Transkript dat bijdraagt aan het efficiënt transcriberen van geluidsopnamen. De transcripten zijn geanonimiseerd door geen namen of woorden in de transcripten te verwerken die naar de participant te herleiden zijn.

Na het transcriberen van de geluidsopnamen zijn de transcripten gecodeerd. Hiervoor is het programma Atlas.ti gebruikt. Met behulp van Atlas.ti zijn transcripten op overzichtelijke wijze gelabeld en geordend. Als eerste is grondig gekeken naar de uitgewerkte transcripten en welke informatie interessant was voor de opgestelde onderzoeksvraag. Vervolgens is *open* gecodeerd, waarbij interessante of opvallende informatie is gemarkeerd en een code toegekend heeft gekregen. Vervolgens is *axiaal* gecodeerd, waarbij de open codes, op basis van patronen in de codes, zijn geclusterd. Als laatste is selectief gecodeerd, waarbij de tot dusver bestaande codegroepen nog verder zijn herleid tot een aantal hoofdthema's. Hoe het codeerproces eruitzag en hoe de selectieve codes tot stand zijn gekomen, is inzichtelijk gemaakt in de codeermatrix in *bijlage 5. Codeermatrix Thematische Analyse*.

Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de interviews met de participanten weergegeven. De resultaten geven inzicht in de doodshoudingen van participanten en in de manier waarop door hen over de dood wordt gecommuniceerd. Allereerst wordt in *tabel 1. Achtergrondinformatie participanten* achtergrondinformatie weergegeven van de participanten die hebben deelgenomen aan de interviews. De namen van de participanten die worden genoemd, zijn gefingeerd om de anonimiteit van de participanten te waarborgen. Vervolgens worden de resultaten van het onderzoek naar doodshoudingen, communicatiestijlen en het verband tussen de doodshoudingen en communicatiestijlen beschreven.

Tabel 1. Achtergrondinformatie participanten

Participant-nummer en -naam	Leeftijd	Geslacht	Functie en ervaring	Religieus
1: Marion	51 jaar	Vrouw	GZ-psycholoog (25 jaar)	Ja, katholiek
2: Sandra	64 jaar	Vrouw	GZ-psycholoog (25 jaar)	Nee
3: Marjolein	68 jaar	Vrouw	Trajectcoach (25 jaar)	Ja, katholiek
4: Babette	48 jaar	Vrouw	Docent (9 jaar)	Nee
5: Ton	42 jaar	Man	Trajectcoach (5 jaar)	Nee
6: Nico	58 jaar	Man	Docent (19 jaar)	Nee, wel Christelijk opgevoed
7: Karin	48 jaar	Vrouw	Trajectcoach (10 jaar)	Nee, wel katholiek opgevoed
8: Michelle	42 jaar	Vrouw	Docent (3 jaar)	Nee
9: Suzanne	27 jaar	Vrouw	Docent (5 jaar)	Nee, wel katholiek opgevoed
10: Esther	48 jaar	Vrouw	GZ-psycholoog (16 jaar)	Nee

Doodshoudingen

Als eerste worden in deze paragraaf de resultaten van de doodshoudingen besproken, omdat deze houdingen mogelijk verband houden met de manier waarop over de dood wordt gecommuniceerd. Tijdens het vaststellen van de doodshoudingen van de participanten is gebruik gemaakt van de theorie van Wong, Reker en Gesser (1994), waarbij vijf verschillende doodshoudingen worden onderscheiden, namelijk: *neutrale acceptatie*, *toenaderingsacceptatie*, *vluhtacceptatie*, *angst voor de dood* en *vermijden van de dood*. Deze houdingen vormen de basis van deze

resultatenparagraaf. De attitudes kunnen naast elkaar bestaan, waardoor de mogelijkheid bestaat dat meerdere doodsattitudes aan een participant worden toegekend.

Neutrale acceptatie

De eerste doodsattitude die Wong, Reker en Gesser (1994) onderscheiden, omvat *neutrale acceptatie*. Er is sprake van *neutrale acceptatie* indien een individu de dood ziet als een natuurlijk onderdeel van het leven. Aangezien een *neutrale acceptatie* kon blijken uit meerdere vragen rondom de verschillende doodsattitudes, is gekeken naar een combinatie van deze vragen rondom het vaststellen van de doodsattitudes, zoals de eerste associatie die participanten met de dood hadden, of iemand op positieve of negatieve wijze naar de dood kijkt en wat er gebeurt als iemand overlijdt.

Als het gaat om een *neutrale acceptatie* benoemden participanten veelal de eindigheid van het leven en de dood als een natuurlijk onderdeel van het leven. Sandra ziet de dood als een natuurlijk onderdeel van het leven en benadrukt hierin eveneens de eindigheid van het leven. Zij zegt hierover: “*ja een natuurlijk proces en als een heel natuurlijk onderdeel van je menszijn. Elk leven leidt tot de dood.*”. Daarnaast valt het op dat participanten de dood als een natuurlijk onderdeel van het leven nuanceren als het gaat om de dood van een jonger persoon. Marion geeft bijvoorbeeld aan dat de dood mooi kan zijn op latere leeftijd: “*Ik denk dat het bij mij heel erg met leeftijd te maken heeft. Als ik bijvoorbeeld naar mijn ouders kijk of naar mezelf als ik echt oud ben, dan is het ook wel iets moois, dan is het gewoon goed geweest.*”. Indien het gaat over de dood van een jonger persoon, werden de verdrietige gevolgen voornamelijk benadrukt.

Uit de resultaten van het onderzoek naar de *neutrale acceptatie* kan worden geconcludeerd dat alle tien de participanten in enige mate van mening zijn dat de dood als een natuurlijk onderdeel van het leven kan worden gezien. De helft van deze participanten benadrukte daarin de eindigheid van het leven. Voor zes participanten gold daarnaast dat hun eerste associatie met de dood verbonden kon worden aan de *neutrale acceptatie*; zij associeerden de dood met een natuurlijk onderdeel van het leven. Opvallend is dat iemands leeftijd bij overlijden voor de helft van de participanten een belangrijke factor blijkt van hoe naar de dood wordt gekeken: indien een jong persoon komt te overlijden, werd dat door veel participanten niet als een natuurlijk onderdeel van het leven gezien.

Toenaderingsacceptatie

Een tweede doodsattitude die in de theorie van Wong, Reker en Gesser (1994) wordt gebruikt, is de *toenaderingsacceptatie*. Bij een *toenaderingsacceptatie* is sprake van een geloof in een

fijn hiernamaals en hangt samen met iemands religieuze overtuigingen. Om te achterhalen hoe de participanten aankijken tegen een hiernamaals zijn vragen gesteld die ingaan op het leven na de dood.

Als het gaat over een hiernamaals geeft Marjolein aan in een soort hemel te geloven, maar verder geen concrete ideeën te hebben van hoe de hemel eruit zou zien: *“ik denk dat als we straks allemaal dood zijn, dat we dan allemaal in de hemel komen. Toch? Dat denk ik tenminste. Wat is dan de hemel? Dat weet ik niet. Misschien wel een heel mooi grasveld met paardenbloemen erin.”* Sandra geeft anderzijds aan te geloven in een hiernamaals in de vorm van het voortbestaan van een ziel: *“ik geloof wel dat de energie die wij hebben, die verandert niet. Het stoffelijke verandert, het omhulsel verandert, maar al je emoties, je gedachten en of je dat je ziel noemt of wat dan ook, dat eindigt niet. Dat leeft door.”*. Naast de gedachten over een hemel en ziel, werd over de mogelijkheid van het bestaan van reïncarnatie gesproken. Een laatste beeld op het hiernamaals dat werd genoemd, omvatte een soort gedachtewereld. Esther vertelt: *“ik geloof meer in een entiteit zeg maar. Ik geloof wel in iets- of ja, ik weet niet goed- dat het alleen gedachten zijn”*.

Daarnaast benadrukte het overgrote deel van de participanten dat in een hiernamaals gelooft de geruststellende gevoelens die het geloof in een vorm van een hiernamaals hen gaf. Marion geeft aan vooral hoop te hebben als het gaat om een hiernamaals en zegt hierover het volgende: *“misschien is het tegelijkertijd ook een stukje hoop- dat ik ook niet zo goed om kan gaan met de gedachte dat ik nooit meer contact zou kunnen hebben met mijn broer bijvoorbeeld op de één of andere manier.”* Daarnaast geeft een aantal participanten aan dat het geloof in een hiernamaals hen rust geeft. Als laatste benoemen enkele participanten dat het idee van een hiernamaals hen troost biedt.

Anderzijds bleek uit de interviews dat een aantal participanten geen enkel geloof in een hiernamaals heeft. Babette benadrukt daarin de biologische aspecten van de dood: *“Volgens mij ben je er gewoon niet meer. Je lichaam stopt, dus je hersenen, alles is- [...] als een slaap waar je nooit meer uitkomt eigenlijk.”* Ton geeft aan geen idee te hebben bij een hiernamaals: *“als mensen het daarover hebben, en sommige mensen denken vaak van alles te voelen, dat vind ik altijd een beetje eng. Dat hoeft voor mij niet zo”*.

Uit de resultaten van het onderzoek naar de *toenaderingsacceptatie* kan worden geconcludeerd dat zes participanten in een vorm van een hiernamaals geloven. Geloof in het hiernamaals werd vaak geassocieerd met een geloof in de hemel, het voortbestaan van een ziel, reïncarnatie of een soort gedachtewereld. Daarnaast ging een vorm van een geloof in het hiernamaals vaak gepaard met gevoelens van geruststelling, waaronder hoop, rust en troost.

Daarnaast gaven vier participanten aan niet in een hiernamaals te geloven; zij gaven aan vanuit een geheel biologisch perspectief tegen de dood aan te kijken.

Vluchtacceptatie

De derde doodsattitude die Wong, Reker en Gesser (1994) onderscheiden, betreft de *vluchtacceptatie*. Er is sprake van *vluchtacceptatie* wanneer een individu de dood ziet als een ontvluchting van pijn of lijden in het leven die een persoon ervaart. Deze attitude is vastgesteld door te vragen naar de positieve en negatieve aspecten die de dood volgens de participanten heeft.

Vrijwel alle participanten gaven aan de positieve kant van de dood in te zien indien iemand lijdt. Zo benadrukt Marjolein de positieve kant van de dood als iemand mentaal lijdt: *“Ik vind het ook helemaal geen schande of taboe als iemand zelf uit het leven stapt. Ik vind het ook heel dapper eerlijk gezegd als mensen die stap kunnen nemen.”* Michelle geeft juist aan de dood als positief te beschouwen na fysiek lijden: *“als iemand heel erg ziek is en heel veel lijdt, dat het gewoon geen menswaardig bestaan meer is bij zeg maar, dan denk ik wel dat voor die persoon en voor de omgeving van die persoon dat de dood wel als iets positiefs gezien kan worden, tot op zekere hoogte”*. Ton sluit zich aan bij het idee dat iemands dood, zowel voor diegene als de omgeving, als iets positiefs kan worden gezien, doordat het ook een afsluiting kan zijn voor de pijn van een ander.

Daarnaast benadrukken Sandra en Marjolein wel dat de dood goed overwogen dient te worden. Sandra zegt hierover het volgende: *“Ik vind wel dat het goed overwogen moet worden en dat je er alles uit moet halen, maar als mensen zich voldoende gesteund voelen in een bespreekbare situatie, vind ik dat we respect moeten hebben voor het feit dat ze er tussenuit willen stappen.”* Karin geeft daarentegen juist aan te vinden dat de dood vergemakkelijkt zou moeten worden in het geval van lijden.

Marion ziet als enige weinig positieve kanten aan de dood en geeft aan, zoals eerder besproken bij *neutrale acceptatie*, dat het voor haar vooral met iemands leeftijd te maken heeft hoe zij naar de dood kijkt: *“Als ik bijvoorbeeld naar mijn ouders kijk of naar mezelf als ik echt oud ben, dan is het ook wel iets moois, dan is het gewoon goed geweest”*.

Uit de resultaten van het onderzoek naar de *vluchtacceptatie* kan worden geconcludeerd dat de dood volgens het overgrote deel van de participanten als iets positiefs kan worden gezien indien iemand lijdt. Opvallend is dat hierin onderscheid wordt gemaakt tussen fysiek en mentaal lijden. Alhoewel vrijwel alle participanten de dood positief vinden na lijden, wordt anderzijds benadrukt dat het beëindigen van een leven goed overwogen dient te worden.

Angst voor de dood

Angst voor de dood betreft de vierde doodsattitude die Wong, Reker en Gesser (1994) onderscheiden. Deze doodsattitude is achterhaald door de participanten te vragen naar hun mogelijke angsten rondom de dood.

Als het gaat om angstige gevoelens rondom de dood geeft Babette aan niet angstig te zijn voor de dood. Zij zegt hierover het volgende: *“Nee, ik ben niet bang voor de dood zelf, maar ik denk wel eens: ‘maar dan nu nog niet’.*” Opvallend is dat een deel van de participanten aangaf geen angst voor hun eigen dood te hebben, maar wel angstig te zijn voor de dood van hun kinderen. Marion is één van hen: *“Ik ben daar eigenlijk bijna dagelijks – heel bang dat hen iets overkomt. Dat kan bijvoorbeeld ook NAH zijn, iets dat natuurlijk heel erg met mijn werk te maken heeft. En de dood is dan wel het meest erge”.* Anderzijds benoemt Esther, alhoewel zij aangaf niet angstig te zijn voor haar eigen dood, wel angstig te zijn voor het achterlaten van haar kinderen. Zij zegt hierover: *“Ik vind mijn kinderen nog te jong om geen moeder te hebben. Volgens mij is dat ook wel een van je grootste angsten, denk ik: dat je je kinderen achter moet laten.”*

Marion verklaart haar angsten rondom de dood door het verlies van haar broertje op jonge leeftijd. Ook Sandra benoemt een angstervaring na het overlijden van haar moeder: *“Ze was ziek en het einde zat eraan te komen, dus die angst om haar te verliezen en hoe dat dan zou zijn zonder haar, dat was gigantisch. En dat heb ik nu nog steeds als het mijn kinderen betreft”.*

Een enkele participant, Esther, geeft naast haar angst voor het achterlaten van haar kinderen aan ook enige mate van angst te hebben voor haar eigen dood: *“en bij mezelf, en ook al ben ik positief, want dan zou denk ik toch ook wel angst- Maar dat is meer omdat ik er geen controle over heb.”.* Een aantal participanten gaf aan vroeger wel angstig te zijn geweest voor de dood. Sandra verklaart de verandering van haar kijk op de dood door haar leeftijd. Op de vraag hoe Sandra nu naar de dood kijkt, zegt ze: *“Dat het nu niet iets afschrikwekkends is. Ik denk wat je makkelijker accepteert is het onherroepelijke, het absolute einde”.* Michelle gaf aan vroeger ook angstig te zijn geweest voor de dood; door haar ervaring met de dood geeft zij aan zich daar meer in te berusten.

Uit de resultaten van het onderzoek naar de *angst voor de dood* kan worden geconcludeerd dat de helft van de participanten enige mate van angst voor de dood ervaart. De angst die zij ervaren, gaat voornamelijk om het verliezen van een dierbare; drie participanten geven aan dat deze angst vooral met het verliezen of achterlaten van hun kinderen te maken heeft. De participanten verklaren hun angsten veelal door negatieve verlieservaringen die zij in het verleden hebben gehad. Het overgrote deel van de participanten gaf daarentegen aan geen angst

te hebben voor hun eigen dood. Daarnaast gaven participanten aan minder angstig te zijn voor de dood dan vroeger en verklaren dat door hun leeftijd.

Vermijden van de dood

De vijfde en laatste doodsattitude die Wong, Reker en Gesser (1994) onderscheiden, betreft het *vermijden van de dood*. Voor deze doodsattitude is de volgende definitie aangehouden: iemand probeert zo min mogelijk aan de dood te denken en vermijdt communicatie over de dood zoveel mogelijk. Om deze doodsattitude te achterhalen, is gevraagd in hoeverre participanten over de dood communiceren en nadenken.

Indien het gaat over het vermijden van de dood geeft Nico aan niet over de dood in het algemeen en niet over zijn eigen dood na te denken; hij geeft aan zich hier simpelweg niet mee bezig te houden. Hetzelfde geldt als het om communicatie over de dood gaat. Karin kan zich hierin vinden. Wel geeft ze aan dat situaties in haar werk, met jongeren die te maken krijgen met de dood, er wel toe kunnen leiden dat ze nadenkt over de dood.

Anderzijds gaf het overgrote deel van de participanten aan de dood niet te vermijden als het gaat om zowel de communicatie als het nadenken over de dood. De participanten geven aan dat hun werk hen regelmatig aanzet tot nadenken over de dood. Michelle geeft aan wel regelmatig over de dood te communiceren, maar hier niet over na te denken. Zij zegt hierover: “*ik weet dat het [testament] allemaal goed geregeld is en dat geeft mij rust.*”. Alhoewel een deel van deze participanten aangaf de dood zelf niet te vermijden, bleken niet alle participanten het in hun nabije omgeving over de dood te kunnen hebben door partners en ouders die niet over de dood willen communiceren.

Uit de resultaten van het onderzoek naar het *vermijden van de dood* kan worden geconcludeerd dat acht participanten aangaven de dood niet te vermijden als het gaat om zowel de communicatie als het nadenken over de dood. Daarnaast gaf een drietal van deze participanten aan de dood niet te vermijden, maar hierin soms wel beperkt te worden, doordat mensen in hun nabije omgeving dergelijke onderwerpen liever niet bespreken. Als laatst gaven twee participanten aan niet of nauwelijks over de dood te communiceren en na te denken, omdat zij aangeven zich simpelweg niet druk maken over de dood.

Om inzicht te verkrijgen in de manier waarop de doodsattitudes zijn verdeeld onder de participanten zijn de doodsattitudes per participant schematisch weergegeven in onderstaande *Tabel 2. Doodsattitudes per participant*. De doodsattitudes zijn aan de participanten toegekend op basis van de vragen uit de interviews in combinatie met de mening van de participanten zelf

over deze doodsattitudes. De meningen van participanten zijn gepeild door hen, na het stellen van de vragen rondom de doodsattitudes, uitleg te geven over de verschillende doodsattitudes om vervolgens te vragen in hoeverre zij zich konden vinden in de doodsattitudes. Tevens is hen gevraagd dit te onderbouwen. De interviewer en participanten kwamen in ieder interview overeen over de doodsattitudes, waardoor het niet nodig was om deze attitudes bij te stellen. De vastgestelde attitudes zijn uiteindelijk door de interviewer gecategoriseerd in ‘niet van toepassing’ tot aan ‘zeer passende attitude’ om de verschillen in welke mate een doodsattitude van toepassing was, en die de interviewer opmerkte, tussen participanten aan te duiden.

Tabel 2. Doodsattitudes per participant (++ = zeer passende attitude, + = passende attitude, -/+ = redelijk passende attitude, - = niet van toepassing)

Naam participant	Positieve attitudes			Negatieve attitudes	
	Neutrale acceptatie	Toenaderings-acceptatie	Vluchtacceptatie	Angst voor de dood	Vermijden van de dood
Marion	+	++	-	+	-
Sandra	++	+	+	-/+	-
Marjolein	++	++	+	-	-
Babette	++	-	++	-	-
Ton	++	-	+	-/+	-
Nico	++	-	+	-	+
Karin	++	-	++	-	-/+
Michelle	++	+	++	-	-
Suzanne	++	++	+	-/+	-
Esther	+	++	+	+	-

Uit de resultaten van het onderzoek naar de doodsattitudes kan worden geconcludeerd dat het overgrote deel van de doodsattitudes van de participanten bestaat uit positieve doodsattitudes (*neutrale-, toenaderings- en vluchtacceptatie*). Voor alle participanten geldt dat de sterkst aanwezige doodsattitude of -attitudes een positieve doodsattitude betreffen. Opvallend daarbij is dat de *neutrale-* en *vluchtacceptatie*, op een enkele participant na, op alle participanten van toepassing zijn. De negatieve attitudes (*angst voor de dood* en *vermijden van de dood*) komen bij zeven participanten voor. Echter, de twee participanten die de dood enigszins vermijden, doen dat omdat de dood geen belangrijk onderwerp voor hen is. Daarnaast valt op dat deze twee tevens twee van de vier participanten betreffen die niet in een hiernamaals geloven.

Communicatiestijlen

In deze paragraaf worden de resultaten van de communicatiestijlen rondom de dood besproken. De resultaten van de communicatiestijlen zijn tot stand gekomen door participanten vier verschillende scenario's voor te leggen die zijn gebaseerd op de vier samengevoegde communicatiestijlen die McNeil (1982) in haar studie hanteert. Deze scenario's bestaan uit een combinatie van de manier van informeren over de dood (*open of gesloten communicatie*) en het bieden van emotionele steun (*warme of koele communicatie*), waardoor de volgende samengevoegde communicatiestijlen ontstaan: open-warm, gesloten-warm, open-koel en gesloten-koel. Na het voorleggen van de scenario's zijn vragen gesteld over de samengevoegde communicatiestijlen en de individuele communicatiestijlen om meningen en motieven rondom de communicatiestijlen te achterhalen. Op basis van de uitkomsten van de interviews is deze paragraaf onderverdeeld in de volgende subparagrafen: *open communicatie*, *gesloten communicatie*, *warme communicatie* en *koele communicatie*. Daarnaast bleek uit de resultaten dat een nieuwe communicatiestijl toegevoegd diende te worden, namelijk *conformerende communicatie*. Deze communicatiestijl wordt na *gesloten communicatie* behandeld. Er is gekozen om de communicatiestijlen individueel te bespreken, omdat tevens vaak werd gesproken over de individuele communicatiestijlen. Hierdoor zijn resultaten niet altijd te categoriseren in de samengevoegde communicatiestijlen.

Open communicatie

In deze subparagraaf wordt nader ingegaan op de resultaten rondom *open communicatie*. *Open communicatie* is in dit onderzoek gedefinieerd als een communicatiestijl waarbij adolescenten op feitelijke en directe wijze worden geïnformeerd over de dood en waarbij de dood vanuit biologisch perspectief wordt benaderd.

Tijdens de interviews bleek dat alle participanten de open communicatiestijl bij zichzelf vonden passen als het gaat om het communiceren over de dood. De helft van de participanten motiveert dat doordat zij het onderwerp niet zouden vermijden. Marion legt dat als volgt uit: “Omdat ik eigenlijk, volgens mij, geen enkel onderwerp, thema of vraag vermijdt. Ook niet als het echt om feitelijke vragen gaat, want die stellen ze me ook wel eens. [...] ik weet niet altijd het antwoord, maar dan gaan we dat samen wel onderzoeken of we daarachter kunnen komen.”. Andere participanten geven aan zichzelf te herkennen in deze stijl doordat zij de dood niet mooier willen maken dan het is en hier eerlijk over willen zijn. Suzanne zegt hierover: “ik denk wel dat alles altijd eerlijk gedeeld moet worden en zeker leerlingen die bij ons in de klas zitten. Ze zijn wel op een leeftijd waar ze ook recht hebben daarop vind ik. En recht hebben op de

eerlijke informatie.” Daarnaast wordt het belang van het delen van feitelijke informatie in combinatie met warme communicatie door een aantal participanten benadrukt. Michelle zegt hier het volgende over: *“Ik denk niet dat je dat dan alleen maar op de biologische, medische kant moet benaderen of alleen op het gevoelsmatig stukje. Ik denk dat je dat juist beide bespreekbaar moeten maken. Het hangt ook gewoon met elkaar samen.”* Hier wordt in de subparagraaf *warme communicatie* nader op ingegaan.

Uit de resultaten van de interviews over open communicatie kan worden geconcludeerd dat alle participanten een open communicatiestijl hanteren als het gaat om de communicatie over de dood. Zij motiveren dat doordat zij geen enkel thema rondom de dood vermijden, de dood niet mooier willen maken dan het is en doordat zij het belang van het geven van feitelijke informatie benadrukken. Twee van hen gaven expliciet aan deze stijl deels passend te vinden in hun communicatie over de dood; dit was afhankelijk van de situatie. Aangezien meerdere participanten dit impliciet benoemden, wordt dit nader toegelicht in de subparagraaf *conformerende communicatie*. Echter, eerst wordt in de volgende subparagraaf dieper ingegaan op de *gesloten communicatiestijl*.

Gesloten communicatie

Naast de open communicatiestijl is tevens de gesloten communicatiestijl onderzocht. *Gesloten communicatie* wordt gezien als een communicatiestijl waarin feiten over de dood worden vermeden of tot een minimum worden beperkt (McNeil, 1982). De resultaten van deze communicatiestijl, worden in deze subparagraaf toegelicht.

Gedurende de interviews gaven enkele participanten expliciet aan zich, naast de open communicatiestijl, ook te herkennen in de gesloten communicatiestijl. Deze participanten motiveren het gebruik van een gesloten- naast een open communicatiestijl door het verschil in behoeften bij de adolescenten. Sandra vertelt: *“Bij de ene leerling is de benadering feitelijk en direct en sluit heel prima aan, terwijl dat bij een ander misschien niet zo is [...] of een leerling behoefte heeft aan feitelijke informatie dat laat ik dan bij de leerling, maar eigenlijk is alles open”*.

Andere participanten gaven aan de gesloten communicatiestijl juist niet passend te vinden. Zo wordt genoemd dat over de dood heen praten niet goed zou zijn en dat je de leerling niet zou horen en zien bij het toepassen van een gesloten communicatiestijl.

Uit de resultaten van de interviews over de gesloten communicatie blijkt dat twee participanten zichzelf deels herkennen in de gesloten communicatiestijl. Beide participanten gaven aan zowel de open- als gesloten communicatiestijl te hanteren bij het communiceren over

de dood. Beide participanten verklaren het verschil in gebruik van een open of gesloten communicatiestijl door het verschil in behoeften bij adolescenten. Echter, aangezien dit impliciet werd benoemd door meerdere participanten is een aparte communicatiestijl toegevoegd, namelijk *conformerende communicatie*. In de volgende subparagraaf wordt deze communicatiestijl nader toegelicht.

Conformerende communicatie

Na het bevragen van de open en gesloten communicatiestijlen, bleek een groot deel van de participanten hun communicatiestijl, als het gaat over de communicatie over de dood, aan te passen aan de behoefte van de adolescent. Aangezien deze communicatiestijl niet onder de open of gesloten communicatiestijl past, is een nieuwe communicatiestijl toegevoegd: *conformerende communicatie*. In dit onderzoek wordt daarvoor de volgende definitie gehanteerd: een communicatiestijl waarbij de manier waarop een adolescent over de dood wordt geïnformeerd is aangepast op basis van de behoeften van de adolescent.

Gedurende de interviews werd duidelijk dat vrijwel alle participanten hun communicatiestijl, als het gaat om het informeren over de dood, aanpassen aan de adolescent. Eén van de factoren waar de participanten hun communicatiestijl op afstemmen, bleek de adolescent zelf: *“om daarin de leerling te volgen, dus je moet echt heel erg afstemmen op wat een leerling wil bespreken. Nou, hij wil over de dood, maar je moet, denk ik, daarin heel even het proces van de leerling volgen: Wat komt die halen? Wat is zijn vraag? Wat is zijn last?”* (Interview 10, Esther). Michelle geeft aan op de behoeften van de adolescent af te stemmen door het de adolescent simpelweg te vragen.

Een andere factor waar de participanten hun communicatiestijl op afstemmen, bleek de manier waarop de adolescenten zelf naar de dood kijken. Marion zegt hierover: *“Als het wel open ligt in het gesprek, zeker één op één, dan probeer ik in ieder geval heel erg af te stemmen op hoe zij zelf over de dood denken”*. Op de vraag hoe de communicatie wordt afgestemd op de kijk van een adolescent op de dood benoemen participanten het simpelweg vragen en daarnaast het aannemen van een open houding. Sommige participanten schakelen hulp in bij de communicatie over de dood. Bijvoorbeeld als er sprake is van adolescenten met sterk religieuze opvattingen waar een participant niet in thuis is. Marjolein geeft bijvoorbeeld aan in het geval van sterk gelovige adolescenten soms hulp in te schakelen van iemand die daar meer verstand van heeft: *“Er was altijd iemand van de school bij, omdat ik niet uit dat geloof kom. Ik had zoiets van: als zij vragen gaan stellen over dat geloof waar ik geen antwoord op weet vanuit de*

kerk, moet dat wel direct opgepakt kunnen worden. Dus de schoolpastoor had ik er altijd, maar ik leidde dan wel het gesprek.”

Uit de resultaten van deze subparagraaf naar *conformerende communicatie* kan worden geconcludeerd dat de overgrote meerderheid, namelijk negen participanten, hun communicatie afstemt op zowel de vraag van de adolescent als zijn of haar kijk op de dood als het gaat over het informeren over de dood. Deze afstemming vindt plaats door simpelweg te vragen wat de adolescent over de dood wil weten en hoe de adolescent zelf naar de dood kijkt. Daarnaast benoemen twee participanten, in het geval van gelovige adolescenten of adolescenten met een andere opvatting over de dood, regelmatig externe hulp te vragen bij de communicatie over de dood. Op deze manier kan met adolescenten over de dood worden gesproken zoals de adolescent dat zelf wil of in lijn met de manier waarop de adolescent zelf naar de dood kijkt. Bij het bespreken van de dood wordt door een aantal participanten nadruk gelegd op het emotionele aspect van de communicatie. Hier wordt in de volgende subparagraaf over de resultaten van *warme communicatie* dieper op ingegaan.

Warme communicatie

In deze subparagraaf worden de resultaten rondom *warme communicatie* besproken. Warme communicatie omvat communicatie over de dood waarin sprake is van het bieden van emotionele steun en het erkennen van gevoelens die bij de dood kunnen komen kijken. Daarnaast wordt het delen van gevoelens en gedachten gesteund en aangemoedigd.

Gedurende de interviews gaven alle participanten aan warme communicatie belangrijk te vinden in de communicatie over de dood. Babette vertelt: *“Ik heb veelal leerlingen die veel nadenken over de dood, die het leven niet meer zien zitten, depri zijn en zeggen: ‘ik wil het leven niet zoals het nu is’. Dan doe ik dat eigenlijk ook: dan praat ik, ik steun ze, ik begrijp ze en ik raad vooral aan om erover te blijven praten. Dat is gewoon mijn manier eigenlijk”*. Opvallend is dat bijna de helft van de participanten de rol van warme communicatie ten opzichte van open communicatie benadrukt. In de beschrijving van de scenario’s die de participanten zijn voorgelegd, werd als eerste de rol van open of gesloten communicatie besproken, waarna de warme of koele communicatie werden omschreven. Een deel van de participanten benadrukte na het lezen van de scenario’s eerst aandacht te hebben voor de warme communicatie, door aandacht aan de gevoelens van de adolescent te willen geven, waarna vervolgens wordt ingegaan op het delen van informatie over de dood. Esther geeft aan: *“En daarin vind ik in eerste instantie dat stuk over gevoel en gedachten vind ik in eerste instantie heel erg belangrijk en daarnaast ook een stukje feitelijk en directe informatie”*.

Op de vraag hoe die warme communicatie eruitziet, benoemen veelal alle participanten de communicatie over gevoelens die bij de dood kunnen komen kijken. Esther vertelt hoe zij dat doet: “Vragen stellen en daar erkenning voor geven en veel aanvoelen. Veel responsief en sensitief zijn, maar ook een stuk normaliseren. Van: het is heel normaal als jij hier zo over nadenkt, of dat je hiervan schrikt of dat je het gevoel hebt dat je hier niet altijd over mag praten. Ja, dus erkennen, valideren van gevoel.” Daarnaast benoemen participanten ruimte te geven voor emoties. Dit doen zij door eventueel verdriet te laten gaan, naar de adolescent te luisteren en gevoelens te valideren. Een aantal participanten benoemt daarnaast het aanbieden of zoeken van extra hulp bij de communicatie over gevoelens voor de adolescent.

Uit de resultaten van het onderzoek naar warme communicatie kan worden geconcludeerd dat alle tien participanten een warme communicatiestijl toepassen in hun communicatie over de dood. Een viertal participanten geeft daarbij aan de focus eerst op de warme communicatie te leggen om vervolgens een inhoudelijk gesprek over de dood te kunnen voeren. Participanten proberen een warme communicatiestijl te hanteren door te communiceren over de gevoelens van de adolescent, het geven van ruimte voor emoties en het helpen zoeken of aanbieden van extra hulp bij de communicatie over gevoelens. Naast warme communicatie is in de interviews tevens gesproken over de tegenhanger *koele communicatie*. In de volgende subparagraaf worden deze resultaten besproken.

Koele communicatie

Koele communicatie wordt omschreven als een communicatiestijl waarin gevoelens worden vermeden of beperkt en waarbij het gedrag op koele en afstandelijke wijze wordt waargenomen. Bij deze communicatiestijl is gebrek aan emotionele steun rondom de dood (McNeil, 1982).

Geen enkele participant benoemde *koele communicatie* als communicatiestijl die zij zouden hanteren of daadwerkelijk toepassen in hun communicatie over de dood. Alhoewel Nico aangeeft wel over gevoelens en gedachten van adolescenten te communiceren, en daarmee niet te passen bij een *koele communicatiestijl*, geeft hij aan af en toe wel moeite te hebben met huilende leerlingen, omdat hij het soms lastig vindt daarmee om te gaan. Michelle benoemt dat zij de deze stijl niet passend vindt als het gaat over de communicatie over de dood: “Je hoort de leerling dan niet eens en je ziet die leerling niet” geeft zij aan. Anderzijds geeft Michelle wel aan rekening te houden met de adolescent: als een adolescent niet over zijn of haar gevoelens rondom de dood wilt praten, geeft zij aan dit niet te doen. Sandra benadrukt daarnaast dat een koele communicatiestijl in haar rol als psychologe niet passend zou zijn.

Uit de resultaten van het onderzoek naar *koele communicatie* kan worden geconcludeerd dat geen van de participanten een koele communicatiestijl passend vond in de communicatie over de dood. Een enkele participant vindt het soms wel lastig om met emoties van adolescenten om te gaan.

Om inzichtelijk te maken welke communicatiestijlen de participanten hanteren in hun communicatie over de dood zijn deze weergegeven in onderstaande tabel. De communicatiestijlen zijn aan participanten gekoppeld door middel van het voor hen best passende scenario die de participanten benoemden in combinatie met onderbouwingen.

Tabel 3. Communicatiestijl per participant (X = geeft aan welke communicatiestijlen op de participant van toepassing zijn)

Naam participant	Informereren over de dood			Bieden van emotionele steun	
	Open	Gesloten	Conformerend	Warm	Koel
Marion			X	X	
Sandra			X	X	
Marjolein			X	X	
Babette			X	X	
Ton	X			X	
Nico			X	X	
Karin			X	X	
Michelle			X	X	
Suzanne			X	X	
Esther			X	X	

Uit de resultaten van het onderzoek naar de communicatiestijlen kan worden geconcludeerd dat alle participanten een *warme communicatiestijl* hanteren in de communicatie over de dood. Een aantal participanten benadrukte het belang van *warme communicatie*; volgens een aantal participanten zou eerst in moeten worden gegaan op de emoties van de adolescent, waarbij warme communicatie gebruikt dient te worden, om vervolgens informatie over de dood te verschaffen. Daarnaast passen negen participanten de communicatie waarin informatie wordt gedeeld over de dood aan op de behoeften van de participant. Welke informatie vervolgens met de adolescenten wordt gedeeld, is afhankelijk van hoe een adolescent naar de dood kijkt en wat de adolescent wil weten over de dood. Opvallend is dat negen participanten dezelfde

communicatiestijl hanteren, namelijk de *conformerende communicatie* in combinatie met *warme communicatie*. Een enkele participant hanteert een *open-warme communicatiestijl*.

Analyse doodsattitudes en communicatiestijlen

Als laatste worden de resultaten van het mogelijke verband tussen de eerder besproken doodsattitudes en communicatiestijlen behandeld. De data van de doodsattitudes en communicatiestijlen zijn vergeleken en geanalyseerd. Als onderdeel van het onderzoek is aan participanten gevraagd in hoeverre zij dachten dat hun doodsattitudes verband zouden kunnen houden met de communicatiestijl die zij hanteren als het gaat over de communicatie over de dood. Deze meningen zijn eveneens meegenomen in de analyse en worden in deze paragraaf nader toegelicht.

In de resultaten van de communicatiestijlen valt op dat, zoals eerder genoemd, vrijwel alle participanten dezelfde communicatiestijl hanteren in hun communicatie over de dood, namelijk een *warme* en *conformerende* communicatiestijl. Wanneer wordt gekeken naar de doodsattitudes, waarvoor de eerder behandelde tabel 2. *Doodsattitudes per participant* kan worden geraadpleegd voor een volledige weergave van de verdeling van de doodsattitudes onder de participanten, kunnen de positieve doodsattitudes in verband worden gebracht met deze eerdergenoemde warme en conformerende communicatiestijl; bij alle participanten zijn de positieve doodsattitudes het sterkst aanwezig. De positieve doodsattitudes omvatten de *neutrale*, *benaderende* en *vluchtacceptatie*. In lijn met dit resultaat geeft Marjolein aan te denken dat haar positieve attitude bijdraagt aan een gemakkelijker communicatie over de dood: “*Het feit dat ik er gemakkelijk over praat, maakt het voor een ander ook gemakkelijk denk ik. Tenminste, dat merk ik. Ik schroom er niet voor om te beginnen over de dood.*” Daarnaast kon de communicatiestijl van de participanten in verband worden gebracht met de doodsattitude *neutrale acceptatie*. Aangezien Esther van mening is dat zij als psychologe haar eigen waardeoordeel over de dood los dient te laten, geeft zij aan niet in een verband tussen haar doodsattitudes en communicatiestijl te geloven. Desondanks geeft Esther aan wel een *neutrale acceptatie* te hanteren in haar communicatie, waarbij over de dood wordt gesproken als een natuurlijk onderdeel van het leven. Daarnaast is bij vrijwel alle participanten sprake van een *vluchtacceptatie*, waarbij een individu de dood ziet als een ontvluchting van pijn of lijden in het leven die een persoon ervaart. Alhoewel deze doodsattitude in verband gebracht kon worden met de warme en conformerende communicatiestijl werd de invloed van deze attitude op de communicatiestijl door geen enkele participant besproken. Als laatste kan de doodsattitude *vermijden van de dood* in verband worden gebracht met een warme en

conformerende communicatiestijl; vrijwel alle participanten die aangaven de dood niet te vermijden, hanteren deze communicatiestijl. In lijn met dit resultaat geeft Suzanne aan te denken dat de doodsattitude *vermijden van de dood* verband houdt met een warme en conformerende communicatiestijl, omdat deze participant van mening is de dood niet te vermijden en hierdoor simpelweg de communicatie hierover ook niet uit de weg te gaan. Participanten die de dood in enige mate vermijden, doordat zij in mindere mate over de dood nadenken en communiceren, hanteerden daarnaast ook diezelfde warme en conformerende communicatiestijl. Echter, deze participanten verklaarden dit door het feit dat zij de dood op minimale wijze vermijden doordat de dood voor hen geen onderwerp is waar zij zich mee bezig houden.

Naast de verbanden die zijn gevonden, was eveneens sprake van doodsattitudes en communicatiestijlen waarbij geen samenhang te vinden was. Zo bleek er geen verband te zijn tussen de *toenaderingsacceptatie* en de communicatiestijlen van de participanten. Alhoewel de communicatiestijlen van de participanten vrijwel overeenkwamen, verschilden de doodsattitudes en meningen rondom de *toenaderingsacceptatie*. Een aantal participanten, dat in een vorm van een hiernamaals gelooft, geeft daarnaast aan hun opvattingen hierover niet mee te nemen in de communicatie over de dood. Esther geeft aan: “*Ik geloof in een fijn [hiernamaals]- maar dat hoeft niet voor iedereen zo te zijn, dus dit [toenaderingsacceptatie] is iets van mij en dit is niet iets van de leerling*”, waarmee zij wederom doelt op het loslaten van een waardeoordeel in haar rol als psychologe. Daarnaast gaf de helft van de participanten aan angstig te zijn voor de dood, dat onder de doodsattitude *angst voor de dood* geschaard kan worden. Echter, als naar de communicatiestijlen wordt gekeken, is geen verschil zichtbaar tussen de participanten met en zonder enige mate van *angst voor de dood*. Zo geeft Babette enerzijds aan geen angst voor de dood te hebben, waardoor zij motiveert ook geen angst te hebben om over de dood te communiceren. Anderzijds geeft Suzanne aan wel angstig te zijn voor de dood, maar geen angsten op te willen wekken bij adolescenten. Esther geeft aan haar angstige doodsattitude niet te laten blijken in haar communicatie over de dood en benadrukt hierin wederom haar professionele rol.

Uit de resultaten van het onderzoek naar het mogelijke verband tussen doodsattitudes en communicatiestijlen kan een aantal conclusies getrokken worden. Zo werd samenhang gevonden tussen de warme en conformerende communicatiestijl en een aantal doodsattitudes, waaronder de positieve doodsattitudes, *neutrale acceptatie*, *vluchtacceptatie* en het *vermijden van de dood*. In lijn hiermee gaven zes participanten eveneens aan te verwachten dat er samenhang bestaat tussen hun eigen doodsattitudes en communicatiestijl. De helft van deze

participanten benadrukt hierin hun professionele rol, waarin het van belang is om eigen, persoonlijke denkbeelden over de dood niet mee te nemen in de communicatie over de dood. De participanten zijn van mening dat hun eigen kijk op de dood niet relevant is in de communicatie over de dood met adolescenten. In plaats daarvan dient de communicatie over de dood afgestemd te worden op de kijk die de adolescent op de dood heeft. Mogelijk speelt de ervaring van de participanten hier tevens een rol in; gemiddeld waren de participanten 14,2 jaar werkzaam in hun huidige functie. Alhoewel vrijwel alle participanten dezelfde warme en geconformeerde communicatiestijl hanteren, bleken tussen participanten veel verschillen te bestaan binnen de doodsattitudes *toenaderingsacceptatie* en *angst voor de dood*, waardoor tussen deze doodsattitudes en communicatiestijl geen samenhang werd gevonden. In lijn hiermee gaven twee participanten aan van mening te zijn dat er geen verband bestaat tussen hun doodsattitudes en communicatiestijlen. Dit werd eveneens gemotiveerd door de professionele rol waar de participanten zich bewust van waren; hoe participanten tegen de dood aankijken staat volgens hen los van hoe zij met adolescenten over de dood communiceren. Als laatste waren er twee participanten die aangaven niet te weten of er sprake van samenhang zou kunnen zijn tussen hun doodsattitudes en communicatiestijlen

Discussie

Doodsattitudes

Als naar de resultaten van de doodsattitudes in deze studie wordt gekeken, valt op dat de doodsattitudes van de schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs overwegend positief van aard zijn, waarbij de neutrale acceptatie en vluchtacceptatie doodsattitudes zijn die veel schoolmedewerkers hadden. Deze doodsattitudes vertoonden dan ook samenhang met de open en conformerende communicatiestijl die de schoolmedewerkers hanteren. Opvallend is dat het aantal studies over positieve doodsattitudes en de invloed hiervan op de communicatie in het onderwijs nihil is. Om deze reden zijn studies, die zijn uitgevoerd in andere domeinen dan het onderwijs, bekeken. Zo zijn soortgelijke onderzoeken geraadpleegd binnen de gezondheidscommunicatie, omdat het speciaal onderwijs raakvlakken heeft met het zorgdomein. Iranmanesh, Dargahi en Abbaszadeh (2008) brachten in hun studie naar de doodsattitudes van Iraanse verpleegkundigen een *neutrale acceptatie* bijvoorbeeld in verband met een open communicatiestijl waarbij eerlijk over de dood werd gesproken met terminale patiënten. In lijn met deze bevindingen was bij alle schoolmedewerkers in het huidige onderzoek sprake van een *neutrale acceptatie*. Daarnaast werd de communicatie over de dood door schoolmedewerkers eveneens aangegaan, waarin eerlijk over de dood werd gecommuniceerd, maar waarbij rekening werd gehouden met de kijk die de adolescenten op de dood hebben. In strijd met de bevindingen uit het huidige onderzoek toonden studies rondom de doodsattitudes en de invloed hiervan op de communicatie van docenten aan dat deze doodsattitudes veelal negatief waren. Zo brachten Reid en Dixon (1999) de voornamelijk negatieve doodsattitudes van docenten in verband met docenten die minder goed in staat zijn onderwerpen rondom de dood met leerlingen te bespreken. Een meer recente studie van Galende (2015) toonde eveneens aan dat bij docenten in opleiding sprake was van een hoge mate van negatieve doodsattitudes. Deze negatieve doodsattitudes, waaronder een hoge mate van angst, konden in verband gebracht worden met het vermijden van de dood. Alhoewel een andere bevinding in het huidige onderzoek betreft dat angst voor de dood onder de helft van de schoolmedewerkers in kleine mate aanwezig was, was dit niet herleidbaar in de communicatie over de dood; in tegenstelling tot de bevindingen van Galende (2015) vermeden de schoolmedewerkers uit het huidige onderzoek de communicatie over de dood niet. Een mogelijke verklaring hiervoor is de gemiddeld hoge leeftijd van de schoolmedewerkers uit het huidige onderzoek; deze gemiddelde leeftijd lag op 49,6 jaar. Een hogere leeftijd werd door Wong, Reker en Gesser (1994) in verband gebracht met een mindere mate van angst voor de

dood. Een andere verklaring voor de positieve doodsattitudes die uit het huidige onderzoek bleken ten opzichte van eerdere onderzoeken is het feit dat deze schoolmedewerkers gemiddeld 14,2 jaar ervaring hebben in hun huidige functie. Aangezien de dood een relatief veelbesproken onderwerp is gebleken in het speciaal onderwijs hebben schoolmedewerkers veel ervaring met de communicatie over de dood. Dit kan eveneens verklaren waarom de toekomstige docenten, die een negatieve doodsattitude hadden, uit het onderzoek van Galende (2015) niet goed wisten hoe zij de communicatie over de dood aan dienden te pakken. Ook dit komt niet overeen met de resultaten van het huidige onderzoek. Hieruit bleek juist dat schoolmedewerkers een heel duidelijk beeld hadden van hoe de communicatie over de dood eruit zou moeten zien, waarbij de warme en conformerende communicatiestijl werden benadrukt. Een mogelijke verklaring voor het verschil in doodsattitudes onder docenten in eerdere onderzoeken en de schoolmedewerkers uit het huidige onderzoek is het feit dat het huidige onderzoek is uitgevoerd onder schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs, terwijl de eerder uitgevoerde studies onderzoeken betreffen met docenten uit het regulier onderwijs. In het speciaal onderwijs met adolescenten met NAH krijgen deze schoolmedewerkers op regelmatige basis te maken met de dood, waardoor deze schoolmedewerkers relatief veel ervaring hebben met communicatie over de dood. In lijn met deze bevinding liet Wong (2009) zien dat communicatie over de dood kan leiden tot positievere doodsattitudes die uiteindelijk weer in verband gebracht konden worden met het minder vermijden van de dood. Mogelijk verklaart dit tevens de positieve doodsattitudes van de schoolmedewerkers uit het huidige onderzoek en het feit dat de dood door hen nauwelijks wordt vermeden.

Communicatiestijlen

Als naar de resultaten van de communicatiestijlen wordt gekeken, valt op dat vrijwel alle schoolmedewerkers uit het huidige onderzoek een warme en conformerende communicatiestijl hanteren in de communicatie over de dood. Als het gaat om communicatie over de dood, benadrukken onderzoekers in eerdere onderzoeken veelal het belang van een open communicatiestijl. Onder open communicatie wordt in het huidige onderzoek een communicatiestijl verstaan waarin adolescenten op feitelijke en directe wijze worden geïnformeerd over de dood, waarbij de dood vanuit biologisch perspectief wordt benaderd. Een open communicatiestijl in de communicatie over de dood is in verband gebracht met een betere omgang met de dood (Martinčėková et al, 2018) en een positievere attitude ten aanzien van de dood (Yang en Chen, 2006), waardoor een open communicatiestijl in de communicatie over de dood wordt benadrukt. Echter, in dit onderzoek bleek slechts een enkele schoolmedewerker een

open communicatiestijl te hanteren. De rest van de schoolmedewerkers bleek zowel een open als gesloten communicatiestijl toe te passen in hun communicatie over de dood. De keuze voor een open of gesloten communicatiestijl hing daarbij af van de adolescenten; schoolmedewerkers bleken zich aan te passen op de behoeften van de adolescent, zoals de vraag die de adolescent over de dood heeft en de manier waarop adolescenten naar de dood kijken. In deze thesis is dit fenomeen *conformerende communicatie* genoemd. Alhoewel Bowie (2000) in haar onderzoek benadrukt dat het verschil in hoe leerlingen naar de dood kijken een reden is tot het vermijden van de dood onder docenten, bleek dat in het huidige onderzoek niet het geval. De dood was voor alle schoolmedewerkers juist een onderwerp dat bespreekbaar gemaakt dient te worden, waarbij de communicatiestijl wordt aangepast op de behoeften en denkwijze van de adolescent. Een verklaring hiervoor is het feit dat het onderzoek van Bowie (2000) wederom in het regulier onderwijs is uitgevoerd. Zoals eerder benoemd, is de dood voor veel adolescenten met NAH een onderwerp dat een rol speelt in hun leven, waardoor schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs zich bewust zijn van het belang van communicatie over de dood voor deze adolescenten. Daarnaast biedt het speciaal onderwijs mogelijk meer ruimte om de dood te bespreken; in het speciaal onderwijs is sprake van kleinere klassen en meer individuele begeleiding. Hierdoor bestaat meer ruimte om de dood individueel te bespreken, waardoor minder rekening gehouden hoeft te worden met hoe verschillende leerlingen naar de dood kijken, zoals Bowie (2000) beschrijft, en beter afgestemd kan worden op de behoeften en kijk op de dood van de adolescent.

Naast een open communicatiestijl, werd in verschillende studies eveneens het belang van een warme communicatiestijl benadrukt. In dit onderzoek is warme communicatie gedefinieerd als communicatie over de dood waarin sprake is van het bieden van emotionele steun en het erkennen van gevoelens die bij de dood kunnen komen kijken. Daarnaast wordt het delen van gevoelens en gedachten gesteund en aangemoedigd. Martinčeková et al. (2018) en Paul (2019) benadrukken het belang van warme communicatie door de positieve invloed die warme communicatie heeft op de emotieregulatie. Paul (2019) stelt bijvoorbeeld dat kinderen juist met bijkomende emoties geconfronteerd dienen te worden en hierover te communiceren in plaats van deze emoties te vermijden om verlies, rouw en bijkomende gevoelens beter te begrijpen. Uit de resultaten van het huidige onderzoek bleek dat alle schoolmedewerkers veel waarde hechtten aan een warme communicatiestijl in de communicatie over de dood, waarbij sommige medewerkers zelfs prioriteit gaven aan de warme communicatiestijl ten opzichte van de open of conformerende communicatiestijl. De schoolmedewerkers uit het huidige onderzoek lijken op deze manier bij te dragen aan het creëren van een omgeving waar leerlingen hun gevoelens

kunnen uiten, zoals het belang hiervan wordt benadrukt door Charkow (in Atkinson & Hornby, 2005, p. 220).

Limitatie

Wanneer naar het huidige onderzoek wordt gekeken, geldt dat er een aantal beperkingen zijn waar rekening mee gehouden dient te worden. Allereerst is het overgrote deel van de participanten geworven door middel van het zogenoemde *sneeuwbaaleffect*, waarbij via participanten weer andere, nieuwe participanten hebben geworven. Dit heeft ertoe geleid dat het grootste deel van de participanten op dezelfde school werkzaam is. Het is mogelijk dat dit de representatie van de populatie heeft beïnvloed; mogelijk zien communicatiestijlen op een andere school er heel anders uit. Daarnaast is het aannemelijk dat participanten die een positieve doodsattitude hebben eerder mee zullen doen aan een onderzoek over de dood dan schoolmedewerkers die de dood vermijden. De mogelijkheid bestaat hierdoor dat dit invloed heeft gehad op de resultaten van de doodsattitudes die in het huidige onderzoek zijn vastgesteld.

Verder is het mogelijk dat de resultaten zijn beïnvloed door de demografische factoren van de participanten. Zo lag de gemiddelde leeftijd van de participanten uit dit onderzoek relatief hoog; participanten waren gemiddeld namelijk 49,6 jaar. Wong, Reker en Gesser (1994) brachten een hogere leeftijd in verband met een mindere mate van angst voor de dood. Wellicht heeft de hoge leeftijd van de participanten de resultaten van de doodsattitudes beïnvloed. De ervaring die de participanten in hun functie hebben, kan eveneens invloed hebben gehad op de resultaten van de doodsattitudes en communicatiestijlen. Zo hadden participanten gemiddeld 14,2 jaar ervaring in hun huidige functie. Verder bestonden acht van de tien participanten uit vrouwen, waardoor mannen niet goed zijn gerepresenteerd in dit onderzoek. Dit kan eveneens invloed hebben gehad op de resultaten van de doodsattitudes en communicatiestijlen.

Een andere limitatie van het onderzoek betreft het feit dat dit onderzoek enkel vanuit de schoolmedewerkers is onderzocht. Hoe adolescenten met NAH de communicatie van de schoolmedewerkers over de dood ervaren, is niet onderzocht. Daarnaast is ook geen observatieonderzoek verricht, waarin gesprekken over de dood zijn geobserveerd. De communicatiestijlen van deze schoolmedewerkers zijn simpelweg vastgesteld door hen hierover te bevragen, waardoor slechts een eenzijdig beeld is verkregen van de communicatiestijlen rondom de dood met adolescenten met NAH.

Als laatste kan de manier van afname van de interviews als een limitatie worden gezien. Alhoewel het grootste deel van de interviews fysiek is afgenomen, is een viertal interviews online afgenomen naar aanleiding van het coronavirus. Gedurende de online interviews was af

en toe sprake van een haperende internetverbinding, wat zorgde voor een lichte ruis in de communicatie. In deze gevallen is door de onderzoeker gevraagd om herhaling om het verlies van waardevolle informatie te voorkomen. Een ander bijkomend nadeel van de online interviews is dat de gezichten van de participanten niet zichtbaar waren tijdens het stellen van vragen over de scenario's. Om participanten de scenario's te kunnen laten lezen, werd namelijk gebruik gemaakt van de functie 'scherm delen'. Door het gebrek aan non-verbale signalen bestaat de mogelijkheid dat antwoorden verschillend zijn geïnterpreteerd. Bijvoorbeeld een sarcastische opmerking die door het gebrek aan gezichtsuitdrukking niet zo wordt geïnterpreteerd.

Toekomstig onderzoek

Verder onderzoek is noodzakelijk om daadwerkelijk vast te stellen of er sprake is van een verband tussen de doodsattitudes en communicatiestijlen die schoolmedewerkers in het speciaal onderwijs hanteren. Dit kan worden gerealiseerd door het uitvoeren van kwantitatief onderzoek, waarbij schoolmedewerkers met verschillende functies en vanuit meerdere verschillende speciaal onderwijs scholen onderzocht worden. Op deze manier kan ook worden gekeken naar de mogelijke verschillen en overeenkomsten tussen de doodsattitudes en communicatiestijlen binnen de verschillende functies van de schoolmedewerkers.

Daarnaast is het mogelijk dat deze onderzoeksopzet niet heeft geleid tot het verkrijgen van een volledig beeld van de communicatiestijlen rondom de communicatie over de dood. Voor een volgend onderzoek wordt daarom geadviseerd de communicatie over de dood in het speciaal onderwijs zo volledig mogelijk in kaart te brengen door hier onderzoek naar te doen vanuit het oogpunt van de adolescenten met NAH. Daarnaast kan observatieonderzoek worden verricht, waarbij de communicatiestijlen in de communicatie over de dood onder schoolmedewerkers worden geobserveerd. Op deze manier kan meer gedetailleerde informatie rondom de communicatiestijlen in de communicatie over de dood worden vastgesteld en wordt de kans op sociaal wenselijke antwoorden geminimaliseerd.

Als laatst wordt geadviseerd vergelijkend onderzoek te doen naar de doodsattitudes en communicatie over de dood in het regulier- en speciaal onderwijs. Aangezien veel verschillen zichtbaar zijn in de uitkomsten van het huidige onderzoek in het speciaal onderwijs en eerdere onderzoeken die zijn gedaan naar de doodsattitudes en communicatie over de dood in het reguliere onderwijs, is van belang onderzoek te doen waarin beide situaties met elkaar vergeleken worden. Hierbij wordt geadviseerd nader onderzoek te doen naar mogelijke onderlinge verschillen tussen schoolmedewerkers, zoals het verschil trainingen en opleidingen.

Een dergelijk onderzoek kan mogelijk waardevolle inzichten geven over de aanleiding van het verschil in communicatie over de dood tussen beide onderwijsvormen en uiteindelijk bijdragen aan het faciliteren van goede communicatie over de dood binnen verschillende onderwijsvormen.

Conclusie

In deze masterthesis is antwoord gezocht op de onderzoeksvraag: “*Welke invloed hebben doodshoudingen van schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs op de communicatie over de dood met adolescenten met Niet-Aangeboren Hersenletsel?*” Om deze vraag te beantwoorden, is kwalitatief onderzoek verricht naar de doodshoudingen en communicatiestijlen van schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs van adolescenten met NAH.

Schoolmedewerkers uit het speciaal onderwijs hanteren in de communicatie over de dood veelal een communicatiestijl die warm en conformerend van aard is. Een warme communicatiestijl is belangrijk in de communicatie over de dood; hier dient de nadruk op te liggen in de communicatie. Schoolmedewerkers hanteren een warme communicatiestijl door te communiceren over de gevoelens van de adolescent, het geven van ruimte voor emoties en het helpen zoeken en het aanbieden van extra hulp bij het praten over gevoelens. Wanneer het gaat over conformerende communicatie, waarbij inhoudelijke informatie wordt verschaft over de dood, wordt deze communicatie afgestemd op zowel de vraag van de adolescent als zijn of haar kijk op de dood. Deze afstemming vindt plaats door simpelweg te vragen wat de adolescent over de dood wil weten en hoe de adolescent zelf naar de dood kijkt.

Naar aanleiding van het onderzoek zijn er een aantal doodshoudingen die in verband gebracht kunnen worden met deze warme en conformerende communicatiestijl. Zo hadden alle schoolmedewerkers één of meerdere *positieve doodshoudingen* die het sterkst aanwezig waren keken alle schoolmedewerkers naar de dood als een natuurlijk onderdeel van het leven (*neutrale acceptatie*), waren vrijwel alle schoolmedewerkers van mening dat de dood ook positieve aspecten kan hebben als iemand uit zijn of haar lijden wordt verlost (*vluchtacceptatie*) en gaven vrijwel alle schoolmedewerkers aan de dood niet te *vermijden*. Door de vele overeenkomsten in deze doodshoudingen lijkt sprake van samenhang met de warme en conformerende communicatiestijl.

Daarnaast zijn er een aantal doodshoudingen waarbij geen sprake lijkt van samenhang met de warme en conformerende communicatiestijl. Zo verschilden de meningen van de schoolmedewerkers sterk over hun kijk op een mogelijk hiernamaals (*toenaderingsacceptatie*) en op de *angst voor de dood*. Het feit dat deze schoolmedewerkers desondanks een warme en conformerende communicatiestijl hanteren, wordt verklaard door het bewustzijn van de professionele rol van schoolmedewerkers in de communicatie over de dood, waarbij persoonlijke meningen en opvattingen van over de dood buiten beschouwing worden gelaten

en de nadruk ligt op de kijk van de adolescent op de dood. Daarnaast lijkt de ervaring die schoolmedewerkers hebben met communicatie over de dood eveneens een rol te spelen.

Al met al lijken doodsattitudes deels invloed te hebben op de warme en conformerende communicatiestijl die de schoolmedewerkers uit dit onderzoek hanteren: de positieve doodsattitudes, neutrale acceptatie, vluchtacceptatie en het vermijden van de dood zijn doosattitudes die lijken te leiden tot een warme en conformerende communicatiestijl. Alhoewel geen samenhang met de doodsattitudes benaderende acceptatie en angst voor de dood werd gevonden, lijkt het bewustzijn van de professionele rol en ervaring van de schoolmedewerkers hierin wél van belang, waardoor alsnog deze zelfde warme en conformerende communicatiestijl wordt gehanteerd in de communicatie over de dood met adolescenten met NAH.

Literatuurlijst

- Anuk, D., Alçalar, N., Sağlam, E.K., & Bahadır, G. (2022). Breaking bad news to cancer patients and their families: Attitudes toward death among Turkish physicians and their communication styles. *Journal of Psychosocial Oncology*, 40(1), 115–130.
doi:10.1080/07347332.2021.1969488
- Atkinson, M. & Hornby, G. (2005). *Mental Health Handbook for Schools*.
<https://doi.org/10.4324/9780203994863>
- Black, K. (2007). Health care professionals' death attitudes, experiences, and advance directive communication behavior. *Death Studies*, 31(6), 563–572.
doi:10.1080/07481180701356993
- Bowie, L., (2000). Is there a place for death education in the primary curriculum? *Pastoral care in Education*, 18(1), 22-26. doi:10.1111/1468-0122.00150
- Clarke, V. & Braun, V. (2017). Thematic analysis. *The Journal of Positive Psychology*, 12(3), 297-298. doi:10.1080/17439760.2016.1262613
- Cullinan, A. L. (1990). Teachers' death anxiety, ability to cope with death, and perceived ability to aid bereaved students. *Death Studies*, 14(2), 147-160.
doi:10.1080/07481189008252356
- Deidrick, K. K. M., & Farmer, J. E. (2010). School reentry following traumatic brain injury. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 49(4), 23-33.
doi:10.3200/PSFL.49.4.23-33
- Dworkin, S. L. (2012). Sample size policy for qualitative studies using in-depth interviews. *Archives of Sexual Behavior*, 41(6), 1319-1320. doi:10.1007/s10508-012-0016-6
- Dyregrov, A. (2008). *Grief in Children: A Handbook for Adults*. Retrieved from
https://books.google.nl/books?hl=en&lr=&id=Ncvca_VS6ikC&oi=fnd&pg=PP1&ots=iVP GJ_WMem&sig=hxDyG8-jrMZJVrLu-gELfwShI0&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
(Original work published in 1990)
- Dyregrov, A., Dyregrov, K., & Idsoe, T. (2013). Teachers' perceptions of their role facing children in grief. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 18(2), 125-134.
doi:10.1080/13632752.2012.754165
- Ellis, J., Dowrick, C., & Lloyd-Williams, M. (2013). The long-term impact of early parental death: Lessons from a narrative study. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 106(2), 57-67. doi:10.1177/0141076812472623

- Engarhos, P., Talwar, V., Schleifer, M., & Renaud, S. (2013). Teachers' attitudes and experiences regarding death education in the classroom. *Alberta Journal of Educational Research*, 59(1), 126-128. doi:10.11575/ajer.v59i1.55691
- Galende, N. (2015). Death and its didactics in pre-school and primary school. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 185(2015), 91-97. doi:10.1016/j.sbspro.2015.03.403.
- Gijzen, R., & Zadoks, J. (2016). *Zorgstandaard traumatisch hersenletsel jongeren en kinderen*. Retrieved from https://www.zorgstandaardnah.nl/assets/uploads/files/HERS16_065_Zorgstandaard%20Jeu%20Totaal%20website.pdf
- Gill, P., Stewart, K., Treasure, E., & Chadwick, B. (2008). Methods of data collection in qualitative research: interviews and focus groups. *British dental journal*, 204(6), 291-295. doi:10.1038/bdj.2008.192
- Herrero, P. R., De la Herrán Gascón, A., Pérez-Bonet, G., & Sánchez-Huete, J. C. (2020). What do teachers think of death education?. *Death Studies*, 1-11. doi:10.1080/07481187.2020.1817176
- Holland, J. (2008). How schools can support children who experience loss and death. *British Journal of Guidance & Counselling*, 36(4), 411-424. doi:10.1080/03069880802364569
- Howe, J., & Ball, H. (2017). An exploratory study of special educational needs co-ordinators' knowledge and experience of working with children who have sustained a brain injury. *Support for Learning*, 32(1), 85-100. doi:10.1111/1467-9604.12148
- Iranmanesh, S., Dargahi, H., Abbaszadeh, A. (2008). Attitudes of Iranian nurses toward caring for dying patients. *Palliative Support Care*, 6(4), 363-369. doi:10.1017/S1478951508000588.
- Jackson, M., & Colwell, J. (2001). Talking to children about death. *Mortality*, 6(3), 321-325. doi:10.1080/13576270120082970
- Jantz, P. B., Comerchero, V. A., Canto, A. I., & Pierson, E. (2015). Traumatic brain injury and grief: Considerations and practical strategies for school psychologists. *Contemporary School Psychology*, 19(3), 218-229. doi:10.1007/s40688-015-0047-9
- Kloet, de A. (2014). *Participation of children and youth with acquired brain injury*. Proefschrift. Retrieved from <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/29658>
- Lalonde, G., Bernier, A., Beaudoin, C., Gravel, J., & Beauchamp, M. H. (2020). Factors contributing to parent-child interaction quality following mild traumatic brain injury in early childhood. *Journal of Neuropsychology*, 14(1), 98-120. doi:10.1111/jnp.12179

- Martinčeková, L., Jiang, M. J., Adams, J. D., Menendez, D., Hernandez, I. G., Barber, G., & Rosengren, K. S. (2018). Do you remember being told what happened to grandma? The role of early socialization on later coping with death. *Death Studies, 44*(2), 78-88. doi:10.1080/07481187.2018.1522386
- McGovern, M., & Barry, M. M. (2000). Death education: knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies, 24*(4), 325-333. doi:10.1080/074811800200487
- McNeil, J. N. (1982). Young mothers' communication about death with their children. *Death Education, 6*(4), 323-339. doi:10.1080/07481188308252139
- Moser, A. & Korstjens, I. (2017). Series: Practical guidance to qualitative research. Part 1: Introduction. *European Journal of General Practice, 23*(1), 271-273. doi:10.1080/13814788.2017.1375093
- Papadatou, D., Metallinou, O., Hatzichristou C., & Pavlidi, L. (2002). Supporting the bereaved child: teacher's perceptions and experiences in Greece. *Mortality, 7*(3), 324-338. doi:10.1080/1357627021000025478
- Paul, S. (2019). Is death taboo for children? Developing death ambivalence as a theoretical framework to understand children's relationship with death, dying and bereavement. *Children & Society, 33*(6), 556-571. doi:10.1111/chso.12352
- Radboud Universiteit Nijmegen. (2022). *Vademecum rapporteren: Communicatie en Informatiewetenschappen*. Radboud Universiteit. Retrieved from <https://brightspace.ru.nl/d21/le/content/251827/viewContent/1593111/View>
- Reid, J. K., & Dixon, W. A. (1999). Teacher attitudes on coping with grief in the public school classroom. *Psychology in the Schools, 36*(3), 219-229. doi:10.1002/(SICI)1520-6807(199905)36:3<219::AID-PITS5>3.0.CO;2-0
- Renaud, S. J., Engarhos, P., Schleifer, M., & Talwar, V. (2015). Children's earliest experiences with death: Circumstances, conversations, explanations, and parental satisfaction. *Infant and Child Development, 24*(2), 157-174. doi:10.1002/icd.1889
- Stancin, T., Wade, S. L., Walz, N. C., Yeates, K. O., & Taylor, H. G. (2008). Traumatic brain injuries in early childhood: Initial impact on the family. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics, 29*(4), 253-261. doi:10.1097/DBP.0b013e31816b6b0f
- Staton, L. (2020). How to talk about death with children and adolescents. *Mississippi State University*. Retrieved from http://extension.msstate.edu/sites/default/files/publications/publications/P3037_web.pdf

- Tasker, S. L. (2003). Acquired brain injury: Meaning-making out of lived trauma. *Illness, Crisis and Loss, 11*(4), 337–349. doi:10.1177/1054137303256585
- Wade, S., Taylor, H. G., Walz, N. C., Salisbury, S., Stancin, T., Bernard, L. A., . . . Yeates, K. O. (2008). Parent-child interactions during the initial weeks following brain injury in young children. *Rehabilitation Psychology, 53*(2), 180–190. doi:10.1037/0090-5550.53.2.180
- Wallin, A. E., Steineck, G., Nyberg, T., & Kreicbergs, U. (2016). Insufficient communication and anxiety in cancer-bereaved siblings: A nationwide long-term follow-up. *Palliative Supportive Care, 14*(5), 488-494. doi:10.1017/S1478951515001273
- Wong, W. (2009). The growth of death awareness through death education among university students in Hong Kong. *OMEGA – Journal of Death and Dying, 59*(2), 113-128. doi:10.2190/OM.59.2.b.
- Wong, P. T. P., Reker, G. T., & Gesser, G. (1994). Death Attitude Profile—Revised: A multidimensional measure of attitudes toward death. In R. A. Neimeyer (Ed.), *Death anxiety handbook: Research, instrumentation, and application* (pp. 121–148). Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/266261246>
- Yang, S. C., & Chen, S. F. (2006). Content analysis of free-response narratives to personal meanings of death among children and adolescents. *Death Studies, 30*(3), 217–241. doi:10.1080/07481180500493385
- Zadoks, J. (2015). *Aantallen, oorzaken en gevolgen niet-aangeboren hersenletsel*. Retrieved from https://www.hersenz.nl/sites/all/files/pdf/factsheet_aantallen_oorzaken_en_gevolgen_niet-aangeboren_hersenletsel.pdf

Bijlage 1. Scenario's communicatiestijlen

In deze bijlage vindt u de scenario's die per communicatiestijl zijn opgesteld en aan de participanten zijn voorgelegd. Aan deze bijlage is echter de naam van de communicatiestijl die bij de scenario's past tussen haakjes toegevoegd; voor participanten was dit niet zichtbaar.

- **Scenario 1 (open-warm):** Een leerling met NAH wil het gesprek met u aangaan over de dood. U benadert het onderwerp op feitelijke en directe wijze, waarbij de dood vanuit een biologisch perspectief wordt benaderd. Daarnaast erkent u de gevoelens van de leerling rondom de dood en steunt en moedigt u het delen van gevoelens en gedachten over de dood aan.
- **Scenario 2 (gesloten-warm):** Een leerling met NAH wil het gesprek met u aangaan over de dood. U probeert de leerling emotioneel te steunen en zijn/haar gevoelens te erkennen. Feitelijke informatie probeert u zoveel mogelijk te vermijden of tot een minimum te beperken om lastige situaties te vermijden.
- **Scenario 3 (open-koud):** Een leerling met NAH wil het gesprek met u aangaan over de dood. U benadert het onderwerp op feitelijke en directe wijze, waarbij de dood vanuit een biologisch perspectief wordt benaderd. Het praten over gevoelens laat u het liefst zo veel mogelijk buiten beschouwing.
- **Scenario 4 (gesloten-koud):** Een leerling met NAH wil het gesprek met u aangaan over de dood. U vermijdt feiten en gevoelens rondom de dood het liefst door het onderwerp te vermijden of er overheen te praten.

Bijlage 2. Topiclijst

In deze bijlage wordt een schematische weergave van de verschillende topics met de daarbij behorende sub-topics weergegeven.

Topic	Sub-topics
Kennismaking en toelichting	Voorstellen aan de participant Uitleg geven over onderzoek Introductie van het interview
Algemene vragen	Algemene achtergrondinformatie rondom de participant en zijn/haar functie achterhalen
Doodsattitudes	Doodsattitudes onderzoeken op basis van de vijf verschillende attitudes: <ul style="list-style-type: none"> - Neutrale acceptatie - Vermijdende acceptatie - Vluchtacceptatie - Angst voor de dood - Vermijden van de dood Passende doodsattitude vaststellen en mening participant hierover achterhalen
Communicatiestijlen	Scenario's met communicatiestijlen voorleggen Communicatiestijl bespreken Vragen stellen over communicatiestijl n.a.v. de scenario's Communicatiestijl vastleggen
Verband doodsattitudes en communicatiestijlen	Uitvragen over de rol van attitudes op communicatiestijlen
Afsluiting interview	Vragen naar ervaring van het interview Afscheid

Bijlage 3. Vragenlijst

In deze bijlage wordt de vragenlijst, die is gebruikt voor het afnemen van de diepte-interviews, weergegeven.

Introductie: Allereerst wil ik u bedanken voor uw tijd en uw deelname aan dit onderzoek. Mijn naam is Jara Berends en ik ben momenteel een master student Communicatie en Beïnvloeding aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Voor de afronding van mijn master schrijf ik mijn masterscriptie dat zich focust op de invloed die doodattitudes van schoolmedewerkers in het speciaal onderwijs hebben op de manier waarop over de dood wordt gecommuniceerd met leerlingen met Niet-Aangeboren Hersenletsel.

Doel en inhoud interview Als onderdeel van mijn masterscriptie doe ik onderzoek binnen enkele speciaal onderwijsscholen die zich richten op, of veel ervaring hebben met, leerlingen met NAH. Het onderzoek focust zich op verschillende typen schoolmedewerkers binnen deze scholen. Het doel van het interview is om een duidelijk beeld te verkrijgen van hoe deze medewerkers aankijken tegen de dood en hoe dit mogelijk invloed heeft op de communicatie over de dood met adolescenten met NAH. De onderwerpen die in het interview behandeld worden bestaan uit: algemene vragen, achterhalen van de doodattitude, communicatiestijlen. Het interview zal naar verwachting ongeveer één uur duren.

Anonimiteit en vertrouwelijkheid Graag zou ik het interview willen opnemen zodat ik alle informatie die wordt besproken kan uitwerken. De geluidsopname, het interviewtranscript en de resultaten worden volledig geanonimiseerd en uiterst zorgvuldig behandeld. Na afloop van het onderzoek worden de opnamen gewist. Daarnaast kunt u het interview op ieder moment stopzetten, waarvoor u zich niet hoeft te verantwoorden. Gaat u hiermee akkoord? Heeft u verder nog vragen voordat we starten met het interview?

Algemene vragen

1. Zou u zichzelf willen voorstellen?
2. Wat is uw functie?
3. Wat houdt uw functie in?
4. Hoe lang heeft u deze functie al?
5. Krijgt u in uw werk wel eens te maken met onderwerpen rondom de dood?
  - a. Zo ja, kunt u een voorbeeld noemen van situaties waar u mee te maken krijgt?

Doodsattitudes

De volgende vragen focussen zich op uw doodsattitudes. Dat wil zeggen de houding die u heeft ten aanzien van de dood. Om deze houding vast te stellen, wil ik met u hebben over de dood.

Neutrale acceptatie + vluchtacceptatie

6. Wat komt er in u op als u aan het begrip 'de dood' denkt?
7. In hoeverre ziet u de dood als iets positiefs of negatiefs?
  - a. Waarom?
  - b. Kan de dood volgens u ook positieve/negatieve (afhankelijk van het hiervoor benoemde antwoord) aspecten hebben?
    - i. Wat zouden deze aspecten volgens u zijn?

Toenaderingsacceptatie + angst voor de dood

8. Wat gebeurt er volgens u wanneer iemand doodgaat?
9. Hoe kijkt u tegen een mogelijk hiernamaals aan?
10. Als u een emotie aan de dood zou koppelen, welke emotie (bang, boos, bedroefd, blij) zou dit dan zijn?
  - a. Waarom?
  - b. Indien een ander antwoord dan 'bang': in hoeverre ervaart u angst als u nadenkt over de dood?
    - i. Indien angstig: kunt u omschrijven waar u precies angstig voor bent?

Vermijding van de dood

11. In hoeverre denkt u wel eens na over de dood?
  - a. Waar denkt u dan over na?
    - i. Waarom?
12. In hoeverre praat u wel eens over de dood?
  - a. Met wie praat u hier over?
  - b. Kunt u omschrijven waar u dan over praat?

Vaststellen doodsattitude

Na het bevragen rondom de doodsattitudes, wordt door de student vastgesteld welke attitude het meest passend is bij de desbetreffende participant. Deze meest passende doodsattitude wordt aan de participant benoemd en toegelicht. Hierna wordt een aantal vragen gesteld:

13. In hoeverre kunt u zich vinden in de attitude [x]?
  - a. Waarom wel/niet?

Communicatiestijlen

Het volgende onderwerp dat ik met u wil bespreken omvat communicatiestijlen die komen kijken bij de communicatie over de dood. Hiervoor wil ik u vragen een viertal scenario's door te lezen. Hierna volgt een aantal vragen:

14. Welk scenario vindt u het meest passend indien u met een leerling met NAH over de dood spreekt?
  - a. In hoeverre herkent u uzelf in deze stijl?
15. In hoeverre spreekt u wel eens met een leerling met NAH over de dood?
  - a. Kunt u een voorbeeld schetsen van een situatie waarin u met een leerling met NAH over de dood sprak?
    - i. In hoeverre zou u de dood inhoudelijk met een leerling met NAH bespreken?
      1. Hoe zou u de dood benaderen in een dergelijk gesprek? Bijv. feitelijk, religieus, filosofisch, affectief, fantasie, en irrelevant
    - ii. In hoeverre zou u rekening houden met de gevoelens van een leerling met NAH?
      1. Hoe gaat u om met leerlingen met NAH die emotioneel reageren?
      2. In hoeverre zou u praten over de emoties die bij de dood kunnen komen kijken?
    - iii. In hoeverre speelt het feit dat het om adolescenten met NAH gaat hierin een rol?

Verband doodsatitudes en communicatiestijlen

16. In hoeverre denkt u dat de eerdergenoemde attitude te maken heeft met de manier waarop u over de dood communiceert?
  - a. Kunt u dat toelichten?

Afsluiting interview

Het interview wordt samengevat waarna nog enkele vragen worden gesteld:

17. Heeft u nog aanvullingen die mogelijk van toegevoegde waarde kunnen zijn voor het onderzoek? Of zijn er onderwerpen die ik ben vergeten te bevragen?
18. Hoe heeft u het interview ervaren?
19. Heeft u eventueel nog feedback?

Bijlage 4. Toestemmingsverklaring participanten

In deze bijlage wordt de toestemmingsverklaring weergegeven die voorafgaand aan de interviews naar de participanten is gestuurd voor het vragen van toestemming rondom audio-opnamen en de uitwerkingen hiervan.

Radboud Universiteit

TOESTEMMINGSVERKLARING

voor deelname aan het wetenschappelijke onderzoek: *onderzoek naar de invloed van doodattitudes op de communicatie over de dood met adolescenten met Niet-Aangeboren Hersenletsel in het speciaal onderwijs.*

Verklaring deelnemer

Ik heb uitleg gekregen over het doel van het onderzoek. Ik heb vragen mogen stellen over het onderzoek. Ik neem vrijwillig aan het onderzoek deel. Ik begrijp dat ik op elk moment tijdens het onderzoek mag stoppen als ik dat wil. Ik begrijp hoe de gegevens van het onderzoek bewaard zullen worden en waarvoor ze gebruikt zullen worden. Ik stem in met deelname aan het onderzoek zoals beschreven in het informatiedocument.

Daarnaast geef ik toestemming voor (s.v.p. aankruisen wat van toepassing is):

Ja Nee

- maken van audio-opnamen
- uitschrijven van de audio-opnamen (transcriptie)
- gebruik van de anoniem gemaakte transcripten voor het huidige wetenschappelijk onderzoek

Naam: .....

Handtekening: ..... Datum:.....

Verklaring uitvoerend onderzoeker

Ik verklaar dat ik de hierboven genoemde persoon juist heb geïnformeerd over het onderzoek en dat ik mij houd aan de richtlijnen voor onderzoekers zoals verwoord in het protocol van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen.

Naam: .....

Handtekening: ..... Datum:.....

Bijlage 5. Codeermatrix Thematische Analyse

In deze bijlage wordt de codeermatrix, die is ontstaan na het uitvoeren van de Thematische Analyse, weergegeven. In deze tabel is inzichtelijk gemaakt hoe de selectieve codes tot stand zijn gekomen: als eerst wordt het desbetreffende citaat weergegeven, waarna een open, axiale en uiteindelijk een selectieve code aan het citaat is toegekend.

Voorbeeldcitaat	Open code	Axiale code	Selectieve code
“...een natuurlijk proces en als een heel natuurlijk onderdeel van je menszijn. Elk leven leidt tot de dood... als een onderdeel van een cyclus zeg maar.”	De dood als natuurlijk onderdeel van het leven	Natuurlijk onderdeel	Neutrale acceptatie
“Maar ik denk dat als we straks allemaal dood zijn, dat we dan allemaal in de hemel komen. Toch? Dat denk ik tenminste. Wat is dan de hemel? Dat weet ik niet. Misschien wel een heel mooi grasveld met paardenbloemen erin.”	Geloof in een hemel	Wel geloof in hiernamaals	Toenaderings-acceptatie
“Ik ben wel een beetje gelovig zeg maar en misschien is het tegelijkertijd ook een stukje hoop; dat ik ook niet zo goed om kan gaan met de gedachte dat ik nooit meer contact zou kunnen hebben met mijn broer bijvoorbeeld op de een of andere manier. Want ik geloof wel, en dat wil ik ook heel graag, dat hij ergens over mijn schouder meekijkt of zo. Terwijl ik dat eigenlijk nooit echt ervaar hoor, dat dat zo is. Maar ik hoop er wel op.	Gevoelens van hoop	Wel geloof in hiernamaals	Toenaderings-acceptatie
“Ik heb daar [een hiernamaals] niet zo’n voorstelling van. Het leven houdt gewoon op. Dat is het.”	Geen geloof in hiernamaals	Geen geloof in hiernamaals	Toenaderings-acceptatie
“Ik denk niet dat dat je de dood echt als iets positiefs kunt zien, want er is altijd een hoop verdriet wat ermee verbonden is, maar ik denk wel dat dat de dood, als iemand heel erg ziek is en heel veel lijdt, dat het gewoon geen menswaardig bestaan meer is bij zeg maar. Dan denk ik wel dat voor die persoon en voor de omgeving van die persoon dat de dood wel als iets positiefs gezien kan worden, tot op zekere hoogte; het is subjectief.”	De dood is mooi als er een einde komt aan iemands lijden	Einde van iemands lijden	Vlucht-acceptatie
“De dood van mezelf eigenlijk niet en in het algemeen eigenlijk ook niet echt. Het is niet een onderwerp waar ik me veel mee bezig houd.”	Niet nadenken over de dood	Vermijden van de dood	Vermijden van de dood

<p>“Nou, wij hebben het er thuis heel veel over. Als mijn dochters thuis zijn- wij zijn wel een enorme praat-familie: één dochter is heel spiritueel en leest daar heel veel boeken over en dus ook over reïncarnatie en gidsen die je door het leven leiden. Op die manier praten we er, op een abstract niveau dan, over. Niet concreet ‘ik kom te overlijden, wat doen jullie dan?’, maar meer in de filosofische zin hebben we het er heel vaak over.”</p>	<p>Wel communicatie over de dood</p>	<p>Niet vermijden van de dood</p>	<p>Vermijden van de dood</p>
<p>“Met mijn kinderen wel. Met mijn man is dat altijd een taboe geweest; die praat er liever niet over.”</p>	<p>Het deels vermijden van gesprekken over de dood</p>	<p>Deels vermijden van de dood</p>	<p>Vermijden van de dood</p>
<p>“En dan bedoel ik niet zozeer angst voor de dood zelf, want ik ben eigenlijk niet bang voor de dood. Dat klinkt misschien heel raar. Wel angst om een heel dierbaar iemand te verliezen. Niet mezelf.”</p>	<p>Angst voor dood</p>	<p>Wel angstig</p>	<p>Angst voor de dood</p>
<p>“En dan bedoel ik niet zozeer angst voor de dood zelf, want ik ben eigenlijk niet bang voor de dood. Dat klinkt misschien heel raar. Wel angst om een heel dierbaar iemand te verliezen. Niet mezelf.”</p>	<p>Geen angst voor eigen dood</p>	<p>Niet angstig</p>	<p>Angst voor de dood</p>
<p>“Wat ook nog wel eens voorkomt is dat ze gedachten hebben aan suicide en dat je dat concreet benoemd: ‘wat denk je dan?’ en ‘wat doe je dan?’ en’ tref je daar voorbereidingen voor en waarom?’. Dat je überhaupt dat soort gesprekken- dat dat mogelijk is. Dat is vaak al- want dat is vaak thuis hebben ze fantastische ouders waar ze ook goed mee kunnen praten, maar bij die ouders leeft die angst natuurlijk net zo hard. Dus die hebben soms de neiging van: laten we er maar niet over praten, want wie weet wat we naar boven halen. Terwijl wij denken: wij zijn er niet bang voor om het naar boven te halen, bepraat het allemaal maar.”</p>	<p>Communicatie over suicide</p>	<p>Open communicatie</p>	<p>Informereren over de dood</p>
<p>“Wat ik heel erg probeer, en niet alleen bij het thema ‘de dood’, is mijn eigen persoonlijke opvattingen, overtuigingen of voorkeuren heel erg te parkeren op het moment dat ik met een leerling zit te praten. Dat neemt niet weg dat ik natuurlijk mijn eigen levenservaring wel degelijk meeneem” ... “Ik probeer</p>	<p>Afstemmen op wat adolescenten geloven</p>	<p>Conformerende communicatie</p>	<p>Informereren over de dood</p>

<p>helemaal ten dienste van het verhaal van die jongere te staan zeg maar. Soms lopen de rillingen over mijn rug als ik ze bijvoorbeeld hoor praten over de dood vanuit zo'n heel streng gereformeerde overtuiging. Dat probeer ik geen rol te laten spelen in het gesprek. Dat is ook wat ik straks bedoelde: ik probeer heel erg af te stemmen op wat die jongeren aangeven. Vanuit die beleving ga ik het gesprek met ze aan. Want wat mij betreft dient het ook geen doel om op dat moment om mijn overtuiging - het gaat gewoon om hoe zij het beleven en om hoe zij het bespreekbaar willen maken."</p>			
<p>"Ik denk niet dat ik er overheen praat en ik denk ook niet dat dat goed is, dus die zou sowieso afvallen" ... "Ze mogen van mij ook wel weten hoe ik over de dood denk, maar ik denk dat het voordeel van mijn Christelijke opvoeding is dat ik ook weet wat de andere gedachten zijn. En ondanks dat ik denk dat het onzin is, kan ik er wel respectvol over praten."</p>	<p>Mening over gesloten communicatie</p>	<p>Gesloten communicatie</p>	<p>Informereren over de dood</p>
<p>"Ik luister, niks is gek wat mij betreft, alles mag er zijn en die sfeer en voorwaarde probeer ik ook te creëren" ... "door te luisteren, door naast iemand te staan, door een wandelingetje te maken, door verdriet te benoemen. Benoemen wat de pijn is die iemand heeft of ervaart. Op die manier probeer ik dat te doen."</p>	<p>Er voor iemand zijn, praten over gevoelens</p>	<p>Warme communicatie</p>	<p>Emotionele steun bieden</p>
<p>"Huilen is altijd lastig natuurlijk om mee om te gaan. Dat kunnen wij mannen misschien nog wel slechter dan vrouwen. We hebben nu een meisje in de klas die vaak huilt. Dan baalt ze van zichzelf, omdat ze niet huilt omdat ze verdrietig is, maar dan komen de tranen van vermoeidheid"... "Ik denk dat ik eerst even iets heel anders doe; even zorg dat er een glimlach komt, even gek doen of weet ik veel wat."</p>	<p>Omgaan met huilen</p>	<p>Koele communicatie</p>	<p>Emotionele steun bieden</p>
<p>"Ik denk wel dat het in die zin samenhangt dat het voor mij dus wel misschien makkelijker is om over de dood te praten met iemand, omdat ik er vrij neutraal in sta. Bij mij ligt er dus geen angst om over de dood te praten bijvoorbeeld, ik vind het</p>	<p>Verband tussen neutrale acceptatie, vluchtacceptatie en</p>	<p>Wel een verband</p>	<p>Verband tussen attitudes en communicatiestijl</p>

<p>een oké onderwerp. En omdat ik er neutraal in sta, geeft dat denk ook wel indicatie dat ik ook open sta voor andermans gevoelens en ideeën over de dood. Het is niet zo dat ik als iemand heel angstig is voor de dood, dat ik dat af zou wijzen of daar zo nuchter overheen zal walsen zo van: ja, het einde is het einde, jammer dan. Als iemand er zelf heel angstig over is, dan is het aan mij om daar meer ruimte voor te laten en meer in te spelen op de gevoelens en de gedachten van iemand anders daarover. Ik zou niet snel mijn mening of gevoel opleggen aan een ander; dat vind ik niet oké. Dat past niet. Ik zou wel altijd de ruimte laten voor een ander, maar ik zou die gevoelens dus niet delen.”</p>	<p>communicatie- stijl</p>		
<p>“...in de benadering van leerlingen hanteer ik vooral deze neutrale acceptatie, want dit [toenaderingsacceptatie] is echt iets van mijzelf, hè? Ik geloof in een fijn- Maar dat hoeft niet voor iedereen zo te zijn, dus dit is iets van mij en dit is niet iets van de leerling. En dit stukje angst dat is ook echt iets van mij dus, die hou ik helemaal bij mijzelf. Die neem ik totaal niet mee in de communicatie. Ik denk dat ik me er wel heel erg van- Ik vind dat je als psycholoog er heel erg van bewust moet zijn van: wat is van jou en wat is van de ander?”</p>	<p>Geen verband tussen doodsattitudes en communicatie- stijl</p>	<p>Geen verband</p>	<p>Verband tussen doodsattitudes en communicatie- stijl</p>
<p>“Ja, dat vind ik een lastige. Omdat ik, wat ik in het begin zei, ik moet me er heel erg van bewust zijn dat als je jong bent hoe je tegen de dood aankijkt, verschilt van hoe ik er met mijn 64-jarige bril lekker op een abstracte, filosofische manier kan gaan zitten kletsen, maar dat zo’n leerling denkt ‘ja, jij gaat niet dood, maar ik misschien wel’. Ik moet er altijd alert zijn op dat ik niet te abstract ben of te filosofisch, terwijl de leerling misschien behoefte heeft aan hele andere dingen.”</p>	<p>Niet duidelijk of er een verband is tussen doodsattitudes en communicatie- stijl</p>	<p>Onduidelijk of er een verband bestaat</p>	<p>Verband tussen doodsattitudes en communicatie- stijl</p>